

**Driemaandelijks Tijdschrift
van de Auschwitz Stichting**

Nr. 64 Juli-September 1999

Inhoudstafel

- 3 **Baron Paul HALTER**, *Editoriaal.*
- 5 **Dimokritos KAVADIAS.** *'Wir hebben es nicht gekonnt ?'
Over de mogelijke invloed van de scholen op het etnocen-
trisme van de laatstejaars leerlingen in de Vlaamse secun-
daire scholen.*
- 23 **Patrice VAN LAETHEM.** *Het Joods Museum van
Deportatie en Verzet : de pedagogische en historische taak
van een museum over de jodenvervolgingen. Een gesprek met
Ward Adriaens, conservator van het museum.*
- 33 **Wim SMIT.** *Op zoek naar een anamnetische cultuur :
Duitsland en de inculturatie van een genocidaal verleden.*
- 45 **DE LAATSTE GETUIGEN VERDWIJNEN**
- *In Memoriam Jacques Rozenberg (door Paul De
Keulenaer)*
 - *In Memoriam Richard Sufit (door Patrice Van Laethem)*
 - *In Memoriam Jan Van Calsteren (door Paul De
Keulenaer)*
- 49 **Verhandelingswedstrijd van de Auschwitz Stichting
1998-1999 : «Wie luistert naar een getuige, wordt zelf
een getuige».** (Inleiding: Patrice Van Laethem)
- 57 **MEDEDELINGEN**
- Prijs van de Auschwitz Stichting 1999.
 - Studiereis naar Auschwitz-Birkenau
- 59 **PEDAGOGISCHE DIENSTEN**
- 69 **NIEUWE AANWINSTEN VAN DE BIBLIOTHEEK
EN BOEKBESPREKINGEN**

Baron Paul HALTER

Voorzitter Auschwitz

Stichting

Editoriaal

Eens te meer werd de Auschwitz Stichting getroffen door het overlijden van twee bestuursleden en door het overlijden van een trouwe medewerker. Jacques Rozenberg en Richard Sufit, actieve leden van de Raad van Beheer, zijn niet meer. Ook de getuigenis van Jan Van Calsteren zullen we heel erg moeten missen. We kunnen het onvermijdelijke niet tegenhouden en moeten ermee leren leven. Eens zullen de getuigen er niet meer zijn, wordt nog maar eens bewaarheid. Dit sterkt onze overtuiging verder te gaan met onze opdracht en ervoor te zorgen dat hun verhaal wordt doorverteld. Dat wij allemaal, en vooral de jongere generaties, zelf een getuige worden.

De jaarlijkse verhandelingswedstrijd van de Auschwitz Stichting stond tijdens het schooljaar 1998-1999 dan ook volledig in het teken van de getuige en zijn getuigenis. Het thema was : *«wie luistert naar een getuige, wordt zelf een getuige»*. Die boodschap kan niet beter worden toegelicht dan door jongeren van 17-18 jaar. U leest dan ook in dit nummer de verhandelingen van de laureaten van de wedstrijd. Wij wensen hen en alle deelnemers nogmaals van harte proficiat en hopen dat zij die zware erfenis in de toekomst mee helpen dragen. Wij danken ook nog alle provinciebesturen, die deze wedstrijd mogelijk maken.

‘Opvoeding na Auschwitz’ is onze topprioriteit. Het onderwijs ons actieterrein. Jongeren waarden als democratie en burgerzin bijbrengen en ze waarschuwen voor de gevaren van extreem-rechts. Waarden zijn een noodzakelijke voorwaarde voor de sociale gemeenschap. De school oefent veel invloed uit op de waarden van jongeren. Tot dat besluit is het onderzoek van Mark Elchardus, Dimokritos Kavadias en Jessy Siongers van de vakgroep sociologie van de Vrije Universiteit Brussel, gekomen. De

school stimuleert positieve waarden, zoals verdraagzaamheid, en weert negatieve waarden, zoals racisme. In dit nummer leest u de bijdrage van Dimokritos Kavadias waarin de belangrijkste conclusies van dat onderzoek op het vlak van jongeren en ethnocentrisme worden weergegeven.

De herinnering levendig houden en jongeren inlichten over de gevaren van fascisme en racisme is ook de pedagogische doelstelling van het Joods Museum van Deportatie en Verzet van Mechelen. Kan een museum een pedagogische taak vervullen ? Wat is de relatie tussen de herinnering en de geschiedenis in het museum ? U vindt het antwoord van Ward Adriaens, de conservator van het museum, in een gesprek met de redactie.

Wim Smit, licentiaat in de Godsdienstwetenschappen, heeft het in zijn bijdrage over Duitsland en de inculturatie van een genocidaal verleden. Met dit artikel wil de auteur wijzen op een zekere eenzijdigheid en onvolledigheid in het beeld dat vandaag de dag nog steeds wordt opgehangen over de rouwverwerking en de herinnering aan de nazimisdaden en -genocides in het naoorlogse Duitsland tot en met vandaag.

Mark ELCHARDUS,
Dimokritos KAVADIAS,
Jessy SIONGERS*

‘Wir hebben es nicht gekonnt?’

**Over de mogelijke invloed van de scholen op het
etnocentrisme van de laatstejaars leerlingen in de
Vlaamse secundaire scholen.**

Inleiding

Spreken over waarden getuigde lange tijd niet van welkenkenndheid. Waarden waren ‘voorbijgestreefd’. Het was hopeloos oubollig zich met zoiets in te laten. Vandaag staan waarden weer volop in de belangstelling. Hun sociologische herontdekking heeft verschillende oorzaken, gaande van technologische ontwikkelingen, (Achterhuis 1992; Beck 1992; Giddens 1991), politieke zorgen (Adams & Lennon 1992; Elchardus & Smits 1998; Orren 1997) en inzichten in de oorzaken van economische groei en stagnatie (Fukuyama 1995). Waarden worden nu beschouwd als een noodzakelijke voorwaarde voor sociale gemeenschap, economische groei, politieke doeltreffendheid en het verantwoord gebruik van technologie. Neerbuigende houding is omgeslagen in grenzeloze verwachtingen.

Deze ‘nieuwe’ belangstelling voor waarden kan men in de Vlaamse context niet loskoppelen van het groeiende succes van extreem-rechts. Extreem-rechtse partijen spelen in op gevoelens van ontevredenheid, wrok en racisme. Naarmate extreem-rechts vooruitgang boekte, begon het besef te groeien dat de voedingsbodem van die politieke bewegingen niet enkel, misschien zelfs niet hoofdzakelijk, ligt in de ‘structurele condities’, zeg maar de sociale omstandigheden, maar ook in de al dan niet geëxpliciteerde waarden van een samenleving, de cultuur (De Witte, Elchardus, Kavadias & Pelleriaux 1996). Het onderwijs is een van de weinige instituties waarmee een samenleving zichzelf vorm geeft

* Mark Elchardus is voorzitter van de Vakgroep Sociologie van de Vrije Universiteit Brussel, Onderzoeksgroep TOR. Dimokritos Kavadias en Jessy Siongers zijn beide werkzaam in de vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR.

(Knoers 1995). De school wordt dan ook hoe langer hoe meer beschouwd als de omgeving waarin positieve waarden, zoals verdraagzaamheid moeten worden gestimuleerd, en negatieve houdingen zoals racisme, worden geweerd (Pollefeyt 1997). Van de scholen wordt verwacht dat zij naast hun traditionele pedagogische taken nu ook aan waardevorming en, a fortiori, aan racismebestrijding doen.

Hoewel de verwachtingen hoog gespannen staan, weten we echter niet in welke mate scholen er daadwerkelijk in slagen de waarden, opvattingen en houdingen van hun leerlingen te beïnvloeden. We weten dus ook niet in welke mate scholen via specifieke opvoedingsmethoden of via het aanbod van op maat gesneden projecten er in slagen de verdraagzaamheid van hun leerlingen te beïnvloeden. Daarom leek het ons aangewezen, in de eerste plaats, te kijken naar de bestaande praktijk in scholen. Uitgaande van wat scholen op dit ogenblik concreet doen, kan dan worden nagegaan wat het racisme tegengaat en wat niet. Het zijn, met andere woorden, de bestaande empirische verschillen in schoolwerking en aanpak die we als uitgangspunt van onze studie nemen. Indien we zouden vaststellen dat al de waarneembare verschillen in de aanpak van de Vlaamse scholen niet tot aanwijsbare verschillen in het etnocentrisme van hun leerlingen leiden, dan zouden we redelijkerwijze moeten besluiten dat scholen waarschijnlijk niet die 'opvoedende' werking kunnen hebben die men ze vaak in de literatuur toebedeelt. Vinden we wel effecten van de aanpak dan kunnen we meteen op de navolgenswaardige van de te vermijden praktijken onderscheiden. Precies dat laatste kan de scholen helpen in hun strijd tegen racisme..

Op die manier zijn meteen de vragen geformuleerd die in deze bijdrage aan bod komen. (1) Beïnvloeden scholen de mate van etnocentrisme van hun leerlingen en, zo ja, (2) welke eigenschappen van de aanpak van die scholen zijn daar dan verantwoordelijk voor? We zullen deze vragen beantwoorden aan de hand van onderzoek bij een representatieve steekproef van scholen.

De gegevens

Het onderzoek werd uitgevoerd bij 4722 leerlingen van het zesde jaar secundair onderwijs (tweede jaar, derde graad) uit 63 verschillende scholen. Het greep plaats tussen oktober 1996 en mei 1997¹. De scholen werden gekozen volgens een geblokte, toevallige steekproef. Zij zijn gespreid

over de verschillende onderwijsnetten, over de vijf Vlaamse provincies en omvatten de onderwijsvormen ASO, BSO en TSO (het buitengewoon secundair onderwijs en het kunstsecundair onderwijs werden niet in de onderzoekspopulatie opgenomen). De schoolkenmerken werden in kaart gebracht via een interview met het schoolhoofd en met een tiental leerkrachten per school. Daarvoor werden de leerkrachten gekozen die aan de leerlingen het vaakst les hebben gegeven en zo mogelijkwerwijs een invloed hebben gehad op de geïnterviewde leerlingen. Deze gegevens werden verder aangevuld met informatie over de gemeenten waarin de geselecteerde scholen gevestigd zijn². De leerlingen werden bevraagd aan de hand van gestandaardiseerde vragenlijsten die onder meer peilden naar hun sociale achtergrond, hun vrijetijdsactiviteiten, maar ook naar hun voorkeuren op het vlak van media en muziekstijlen. Het grootste gedeelte van deze enquête bestaat uit 19 waardeschalen³.

Etnocentrisme als studieobject

Een van de opgemeten houdingen is etnocentrisme. Etnocentrisme verwijst naar een houding waarbij de eigen groep, het eigen volk, superieur wordt geacht en buitenstaanders als minderwaardig worden bestempeld (Jansz 1986). Deze houding geeft een goede benadering van hetgeen doorgaans met 'racisme' wordt bedoeld. In de gebruikte vragenlijst hebben we etnocentrisme in kaart gebracht aan de hand van de antwoorden op een tiental uitspraken. In onderstaande tabel worden die uitspraken hernomen, evenals de procentuele verdeling van leerlingen over de antwoordcategorieën.

De gebruikte uitspraken speuren hoofdzakelijk naar een negatieve houding tegenover buitenstaanders, in dit geval migranten. De percentageverdeling op deze soms crue uitspraken maakt duidelijk dat de Vlaamse jeugd bezwaarlijk racistisch kan worden genoemd. Elf procent van de ondervraagde jongeren noemt zichzelf expliciet racist. Daartegen staan 42% leerlingen die zich anti-racist noemen. Etnocentrisme verdeelt de Vlaamse jongeren. Zo'n 39% van de leerlingen vindt dat de overheid in feite de Belgen discrimineert door meer te doen voor de migranten en een kwart (24%) is van oordeel dat de migranten een bedreiging vormen voor de werkgelegenheid.

tabel 1: Items van de schaal voor etnocentrisme (%) **

Uitspraken:	% oneens	Noch oneens, noch eens	% eens
België had eigenlijk nooit gastarbeiders* mogen binnenlaten.	42,8	31,1	26,1
Gastarbeiders nemen ons werk af.	45,3	30,6	24,0
Migranten* komen hier profiteren van de uitkeringen.	34,4	33,2	32,3
In sommige buurten doet de overheid te veel voor de migranten en te weinig voor de Belgen die er wonen.	33,6	27,7	38,7
Migranten zijn over het algemeen niet te vertrouwen.	48,5	30,4	21,1
Mensen uit verschillende culturen hebben best zo weinig mogelijk contact met elkaar.	73,2	17,5	9,3
We moeten er op toezien dat wij ons ras zuiver houden en vermenging met andere volkeren tegengaan.	69,0	19,8	11,3
Gastarbeiders moeten onder elkaar huwen.	65,2	21,6	13,2
Ik ben een racist.	65,7	23,3	11,0
Ik ben een antiracist.	28,5	29,8	41,8

* Met «gastarbeiders» of «migranten» wordt hier voornamelijk verwezen naar Turken en Marokkanen.

** Een principale componentenanalyse van deze items geeft 1 bruikbare component, die 58,7% van de variantie verklaart. De eigenwaarde van deze ene component bedraagt 5,9. De betrouwbaarheid van een schaal bestaande uit deze items (Cronbach's alfa) bedraagt 0,92.

Op basis van de tien uitspraken kan een algemene indicator, een *schaal*, worden opgesteld die loopt van 0 tot 100. Een hoge score op deze schaal betekent dat men een *negatieve* houding aanneemt tegenover migranten, een lage score wijst daarentegen op een *tolerante* of *positieve* houding. De gemiddelde score van de ondervraagde leerlingen op deze schaal bedraagt 39,3 op 100. Dit bevestigt het bovenstaande beeld van een relatief verdraagzame, maar toch verdeelde jeugd⁴.

De invloed van de scholen

Onderzoek naar de invloed van scholen op de vaardigheden of houdingen van leerlingen krijgt steeds af te rekenen met twee problemen. Het eerste vloeit voort uit de wijze waarop de informatie werd verzameld, namelijk per school. Het tweede houdt verband met de vaststelling dat leerlingbevolkingen van de verschillende scholen niet op dezelfde manier zijn samengesteld.

Leerlingen die tezamen op school zitten, beïnvloeden elkaar. De standaard statistische technieken veronderstellen echter dat de geanalyseerde eenheden -in dit geval de leerlingen-

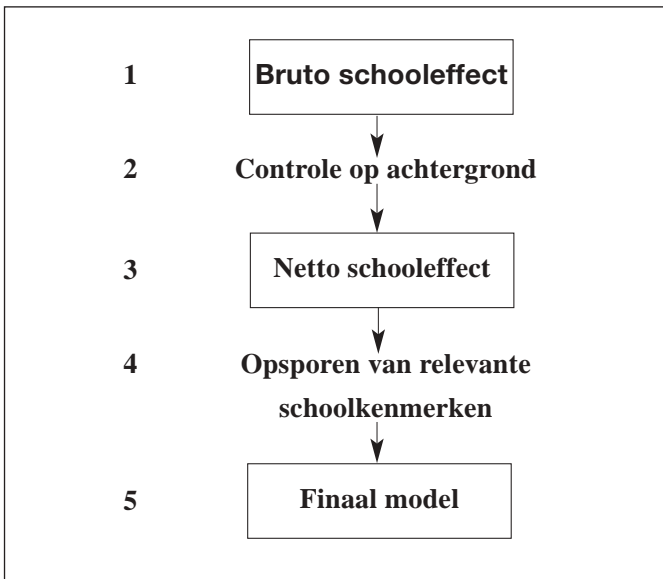
statistisch onafhankelijk zijn van elkaar, dit wil zeggen, elkaar niet beïnvloeden. In principe zouden de deelnemers aan een enquête allemaal mensen moeten zijn die elkaar niet kennen, die geen kans hebben om mekaars houdingen en waarden te beïnvloeden. Aan die voorwaarde is zelden voldaan, maar in het geval van gegevens verzameld per school, is dat probleem acuut. Om dat op te vangen werden zogenaamde *multilevel* analysetechnieken ontwikkeld. Deze maken het mogelijk tot relatief betrouwbare schattingen te komen van de verschillende leerlingeneffecten enerzijds en de schooleffecten anderzijds (Bryk & Raudenbush 1992; Kreft & De Leeuw 1998)⁵.

In de tweede plaats moet men rekening houden met het sociologische feit dat scholen verschillen in het *soort* leerlingen waarmee ze te maken krijgen. Sommige scholen tellen bijvoorbeeld disproportioneel veel leerlingen uit de hogere sociaal-economische categorieën, terwijl andere veeleer rekruteren uit bescheiden milieus. Sommige scholen hebben vooral leerlingen die uit milieus komen waar het racisme verspreid is, terwijl andere scholen leerlingen hebben uit milieus waar racisme weinig voorkomt. Een eenvoudige (maar ontoereikende) manier om de schoolinvloed te meten, bestaat erin de gemiddelde mate van ethnocentrisme per school te vergelijken. De vastgestelde verschillen worden in dat geval beschouwd als mogelijke effecten van de scholen. Als we dat doen, stellen we vast dat scholen een grote invloed hebben op het ethnocentrisme van hun leerlingen. De school die men bezoekt verklaart dan 16% van het ethnocentrisme⁶. Die verklaarde variantie noemen we verder het *bruto schooleffect*, omdat ook het effect van de instroom, van de soort leerlingen die een school binnenkrijgt, daarin vervat zit. Wat dient te worden gezocht is het *netto schooleffect*: het effect van de aanpak van de scholen, na rekening te hebben gehouden met de soort leerlingen waarmee de verschillende scholen moeten werken. We moeten dus nagaan welk deel van het bruto schooleffect kan worden toegeschreven aan persoonlijke kenmerken van de leerlingen (zoals de eigen etnische origine) of aan de invloed van andere socialisatievelden zoals de gezinnen van de leerlingen, de massamedia, de verenigingen waarvan zij lid zijn enzovoort.

Er moeten dus verschillende stappen worden doorlopen in de analyse (zie schema 1). Om de gestelde vragen te beantwoorden zijn we vertrokken van het bruto schooleffect. Vervolgens wordt nagegaan of er, na controle voor de

invloed van de leerlingenkenmerken, een netto schooleffect overblijft. Dit effect is op te vatten als de maximale impact van een school, nadat we rekening hebben gehouden met de invloeden van de instroom. Daarna kan pas worden onderzocht aan welke schoolkenmerken dat netto schooleffect kan worden toegeschreven (zie schema 1).

Schema 1: Stappen in de analyse



Om na te gaan in welke mate het bruto schooleffect kan worden toegeschreven aan kenmerken die de leerlingen los van de school hebben, werd gecontroleerd op een honderdvijftigtal individuele leerlingenkenmerken. Die handelen onder meer over het gezin van de leerling, de levensbeschouwing, de wijze van cultuurparticipatie, de mediaconsumptie, de participatie aan het verenigingsleven en de vrijetijdsbesteding (stap twee in schema 1). Na controle voor die uitgebreide reeks kenmerken van de instroom van de scholen, stellen we vast dat deze laatste nog steeds een niet te onderschatten netto-invloed hebben op het ethnocentrisme van de leerlingen (zie tabel 2). Daar waar zo'n 16% van de variatie in ethnocentrisme oorspronkelijk werd toegewezen aan de impact van de scholen, zien we dat dit na statistische controle 9% bedraagt. Daarmee kan op de eer-

tabel 2: Schooleffecten* (p) in onze steekproef (N leerlingen= 4722; N scholen = 63)**

	Etnocentrisme
Bruto schooleffecten	16,2 %
Netto schooleffecten	9,1 %

* De schooleffecten worden telkens weergegeven onder de vorm van het aandeel in de totale variantie, dat kan worden toegeschreven aan het schoolniveau.

** De varianties op schoolniveau zijn allen statistisch significant $p < 0,000$.

ste onderzoeksvraag een duidelijk antwoord worden gegeven: ja, de scholen hebben een niet te onderschatten impact op het etnocentrisme van de leerlingen.

Om na te gaan waaraan het effect van de scholen precies kan worden toegeschreven, werd de invloed van een 220tal schoolkenmerken onderzocht. Daarbij werd onder meer rekening gehouden met de door de directie en leerkrachten gehuldigde pedagogische visie, hun visie op waardevervorming, de geboden participatiemogelijkheden voor leerlingen, het schoolklimaat, de relaties tussen leerlingen en leerkrachten, en tussen leerkrachten en directie, de waarden en attitudes van de leerkrachten, de samenstelling van de leerlingenbevolking, het personeelbestand van de school (kenmerken van de leerkrachten en de directie) en een reeks socio-demografische kenmerken van de gemeente waarin de school gevestigd is. Het uiteindelijk resultaat is dat we 70% van het netto schooleffect kunnen verklaren aan de hand van ons finaal model. Van 7 van de 10% variatie die de schoolaanpak verklaart, weten we met andere woorden precies aan welke kenmerken van de aanpak van de scholen zij kan worden toegeschreven.

In tabel 3 worden alle significante effecten ter verklaring van het etnocentrisme nog eens opgesomd. Als de opgesomde eigenschappen een negatief effect hebben op het etnocentrisme, wordt dat weergegeven met een minteken; de positieve effecten worden aangeduid met een plusteken. Zwakke

tabel 3: Overzicht van de effectieve kenmerken (*: significant tot op .05; rest tot op .01) †

Etnocentrisme	
NIET-SCHOOLSE SOCIALISATIEVELDEN	
Socialisatieveld 1: Persoonlijke kenmerken & ouderlijk milieu	
Meisjes (tegenover jongens)	-
Niet Belg (tegenover Belg)	-
Niet-Belgische Vader (tegenover Belg)	-
Socialisatieveld 2: Verenigingsleven	
Lid sociale vereniging (tegenover niet lid)	-
Socialisatieveld 3: Levensbeschouwing	
Religie: Katholiek (t.o.v. levensbeschouwelijk onverschilligen)	- *
Religie: Vrijzinnig (t.o.v. levensbeschouwelijk onverschilligen)	-
Religie: Ongelovig (t.o.v. levensbeschouwelijk onverschilligen)	-
Religie: Andere (t.o.v. levensbeschouwelijk onverschilligen)	-
Socialisatieveld 4: Massamedia & smaakcultuur	
Voorkeur voor Cultuurpopulistische media (voorkeur voor privé Tv-zenders, afkeer van publieke zenders)	+
Voorkeur voor «Entertainment» televisieprogramma's (vb. Misdaad-, advocatenreeksen, spelletjes, ...)	+
Voorkeur voor «Dranouter» tv en muziekgenres (vb. Wereldmuziek, jazz, blues, ...)	-
SCHOOLSE SOCIALISATIE	
Leerlingenkenmerken: Onderwijsloopbaan van de leerling	
Leerling in het TSO (t.o.v. ASO)	+
Leerling in het BSO (t.o.v. ASO)	+
Structurele schoolkenmerken: kenmerken van leerkrachten & directie	
% B-attesten uitgereikt vorig schooljaar	+
Formele curriculum I: Visies van leerkrachten; algemene pedagogische & in verband met waarden	
School is pedagogische doeltreffend volgens de ondervraagde leerkrachten (leerkrachtengemiddelde)	- *
% leerkrachten akkoord met stelling: «Waardevorming moet zich beperken tot het leren respecteren van andere meningen»	(-)
Verborgene curriculum I: Democratische school	
Leerlingenraad is aanwezig op school	- *
Leerling neemt deel aan sociale activiteiten	-
Verborgene curriculum II: Perceptie van schoolklimaat en relaties op school, door leerkrachten	
Schoolsatisfactie (leerkrachtengemiddelde)	-
Ad hoc bespreekbaarheid van regels (leerkrachtengemiddelde)	+
Impact van de directie op de leerkrachten (leerkrachtengemiddelde)	+

† De restcorrelaties op schoolniveau bedraagt 3,0 %.

effecten werden tussen haakjes geplaatst. Indien er een minteken staat achter ‘meisje’ betekent dit dat meisjes over het algemeen gesproken een *lagere* mate van ethocentrisme hebben van jongens. Meisjes zijn dus toleranter dan jongens.

Wat de *niet-schoolse socialisatievelden* betreft, zien we dat ethocentrisme in grotere mate door culturele dan door sociaal-economische factoren wordt beïnvloed. Dit geldt overigens ook voor andere bestudeerde houdingen (Elchardus et. al 1998). De impact van de media- en de smaakculturen valt hierbij sterk op. Verder spelen ook de levensbeschouwelijke context waarin de leerling opgroeit en het verenigingsleven een rol. De sociaal-economische kenmerken van het gezin (opleidingsniveau en beroepspositie van de ouders, kortom sociaal-economische status van het gezin) oefenen slechts een zwakke invloed uit. We gaan hier niet dieper in op deze invloeden, maar beperken ons tot een bespreking van de eigenlijke schooleffecten⁷.

Bespreking van de schooleffecten

In tabel 3 maken we een onderscheid tussen het formele en het verborgen curriculum. Het verborgen of *hidden curriculum* kan het best worden omschreven als de onbewuste en onbedoelde elementen uit de leeromgeving die een invloed kunnen hebben zowel op de prestaties als op de houdingen van de leerlingen (Ehman 1980; Klaassen 1992; Sachs & Smith 1988). Het formele curriculum van de school heeft slechts een marginale invloed op het ethocentrisme. Scholen waar leerkrachten van oordeel zijn dat het schoolbeleid en hun aanpak pedagogisch doeltreffend zijn, doen het ook beter op het vlak van de racismebestrijding. Op basis van onze resultaten kunnen we besluiten dat het formele curriculum niet veel bijdraagt tot de vorming van tolerante leerlingen. Dat hoeft ons overigens niet te verbazen aangezien het formele curriculum in z'n huidige vorm vooralsnog weinig ruimte biedt voor waardevorming in het algemeen.

Voor de vorming van waarden zoals tolerantie blijft het verborgen curriculum belangrijker. De waarden van de leerlingen worden beïnvloed door hun kansen tot participatie aan het schoolleven en het schoolbeleid, door een aantal aspecten van het schoolklimaat en door de houdingen van de leerkrachten.

De participatie van de leerlingen aan het schoolleven blijkt cruciaal te zijn voor het ethocentrisme van de leerlingen. Die bevinding strookt met de meer algemene vaststelling dat

sociale participatie en betrokkenheid goed burgerschap ten goede komt (De Winter 1996; Dewey 1976 (Orig.: 1938); Elchardus, 1994; Gutmann 1987; Putnam & Putnam 1993; Rosenthal 1993). Op het vlak van de schoolwerking zijn zowel participatie aan de besluitvorming op school, als participatie aan de georganiseerde extra-curriculaire activiteiten (activiteiten georganiseerd buiten de eigenlijke lessen) belangrijk. Racistische houdingen worden afgeremd door de aanwezigheid van een leerlingenraad. De algemene mate van ethnocentrisme is ook lager bij leerlingen die deelnemen aan sociale activiteiten op school. Het kan in dit geval gaan om activiteiten georganiseerd door leerlingen, maar ook door leerkrachten. Leerlingen die participeren aan acties omtrent *Amnesty International*, meehelpen aan een wereldwinkelstand, zich als vrijwilliger inzetten voor bejaardenhulp, ... zijn over het algemeen minder ethnocentrisch ingesteld dan de leerlingen die dat niet doen. Deelname aan sportactiviteiten heeft daarentegen geen invloed. De geobserveerde effecten van de participatie buiten de school en de participatie via de school, leiden tot hetzelfde besluit: deelnemen op zich is niet voldoende, de aard van de vereniging of de activiteit waaraan wordt geparticipeerd, is van doorslaggevend belang.

Naast de participatie van de leerlingen wordt de mate van ethnocentrisme mede bepaald door het algemeen schoolklimaat. Leerlingen zijn minder racistisch in scholen waar de leerkrachten zich goed voelen en tevreden zijn met de schoolleiding. Als leerkrachten echter het gevoel hebben dat de directie hun professionele autonomie beknot, ligt het ethnocentrisme bij de leerlingen hoger. Verder is het ook belangrijk dat de school een zekere mate van regelvastheid kent. In scholen waar leerkrachten de indruk hebben dat regels erg 'bespreekbaar' zijn, ligt het ethnocentrisme hoger. Deze regelvastheid of regelduidelijkheid is trouwens een vereiste om een rustig schoolklimaat te kunnen scheppen. Een rustig en ordelijk klimaat op school is dus blijkbaar niet alleen stimulerend voor de cognitieve prestaties van de leerlingen, maar ook voor hun waarden (Bosker & Scheerens 1997; Davis & Thomas 1989; Scheerens 1989). Effectiviteit op cognitief vlak en effectiviteit op het vlak van waardevorming lijken elkaar dus niet uit te sluiten, maar eerder elkaar te ondersteunen (Leune 1985).

Wat de schoolsamenstelling betreft, vinden we een effect op ethnocentrisme van het percentage b-attesten dat in de school wordt afgeleverd. Het algemeen niveau van ethnocentrisme

is bij alle leerlingen hoger indien die school een hoog percentage b-attesten aflevert. We hebben de indruk dat een hoge proportie b-attesten bij de betrokken leerlingen gevoelens van sociale demotie veroorzaakt, die op hun beurt tot etnocentrisme leiden (Elchardus et al. 1996). Die interpretatie dient vooralsnog nader te worden getoetst.

De leerlingen uit de onderwijsvormen ASO, TSO en BSO verschillen onderling heel sterk op het vlak van waarden en houdingen. De leerlingen van het TSO en meer nog die van het BSO zijn etnocentrischer in vergelijking met de jongeren uit het ASO. Het opmerkelijke is dat er ondanks al de controles op een zeer uitgebreide reeks individuele variabelen en schoolkenmerken, sterke verschillen tussen de onderwijsvormen blijven bestaan. Dat wijst ons ziens op het bestaan van vormspecifieke subculturen met eigen waardestandaarden. Het door ons gespecificeerde analysemodel neemt die culturen en hun effecten waar, maar kan ze niet volkomen verklaren.

Kan de school etnocentrisme beïnvloeden?

Op basis van de analyse kunnen een zevental aanbevelingen worden geformuleerd⁸.

1. Ontwikkel een democratische school en een cultuur van betrokkenheid

Democratie heeft nood aan burgers met democratische waarden en houdingen. Een democratische school stimuleert democratische houdingen. Het is belangrijk dat scholen hun leerlingen de kans bieden te participeren in aspecten van het schoolbeleid. Leerlingen moeten niet alleen maar te horen krijgen wat een democratie is in abstracto, maar moeten het ook zelf kunnen ervaren in het dagdagelijks schoolleven. Het bestaan van een leerlingenraad is daarom een stap in de goede richting, maar op zich onvoldoende. De leerlingen moeten ook het gevoel hebben dat de thema's die hen aanbelangen in de leerlingenraad echt bespreekbaar zijn. Scholen doen er daarom goed aan een open beleid te voeren naar de leerlingen toe en deze op een pedagogisch verantwoorde wijze te betrekken bij zoveel mogelijk aspecten van het schoolbeleid.

De democratische school moet ook democratisch burgerschap bijbrengen en derhalve steunen op een duidelijke visie op de rol van vertegenwoordiging en participatie. Voor

de leerlingenraad in grotere scholen kan bijvoorbeeld worden gedacht aan permanente werkgroepen en aan een betere doorstroming naar de andere leerlingen van informatie over de eigen werkzaamheden.

Tolerantie wordt ook bevorderd door deelname aan sociale extra-curriculaire activiteiten. Hierbij kan worden opgemerkt dat de kloof tussen het ASO, en de twee andere onderwijsvormen zich ook weerspiegelt in ongelijke kansen tot participatie. Terwijl praktisch alle leerlingen uit het ASO op z'n minst de kans hebben om deel te nemen aan sociale of culturele extra-curriculaire activiteiten zien we in onze steekproef dat slechts 30% van de BSO leerlingen die kans krijgt. Hetzelfde betreft de aanwezigheid van een leerlingenraad. Ten tijde van de enquête had 92% van de bevroegde ASO scholen een leerlingenraad. In de scholen met BSO en TSO-leerlingen bedraagt dit respectievelijk 56% en 58%. Het verdient derhalve aanbeveling de kansen op participatie in dergelijke activiteiten te verhogen en daar rond de samenwerking tussen de school enerzijds, de lokale sociaal-culturele sector anderzijds, te stimuleren.

2. Zorg voor een regelvaste omgeving.

In onderwijskundig effectiviteitsonderzoek wordt steeds weer gewezen op het belang van een ordentelijk, rustig schoolklimaat. Duidelijke regels worden hierbij naar voren geschoven als een eerste vereiste om tot zo'n 'academisch klimaat' te komen. Ons onderzoek wees uit dat regelduidelijkheid ook belangrijk is voor de overdracht van positieve waarden, zoals tolerantie. Democratie is niet hetzelfde als een gebrek aan regels of een soepele interpreteerbaarheid van alle regels. De eerste democratische regel is blijkbaar dat er regels moeten zijn. Een school met duidelijke regels, waarover niet om de haverklap onderhandeld kan worden, biedt een gunstig klimaat voor waardevorming.

3. Kies voor ondersteunend leiderschap.

Directies zijn belangrijke referentiepersonen voor de leerkrachten. Zij vormen de as waarrond een leerkrachtenteam draait. Als leerkrachten het gevoel hebben dat de schoolleiding hen goed gezind is, rekening houdt met hen, als zij van oordeel zijn dat zij kunnen rekenen op de steun van de directie, verhogen de kansen op een doeltreffende waardevorming. De kansen op een goede waardevorming ver-

minderen als leerkrachten het gevoel hebben dat de directie ‘druk’ op hen uitoefent om beleidsdoelen te verwezenlijken die buiten hen om werden geconcipeerd.

4. Kies tevens voor leiderschap dat de autonomie van de leraar respecteert

Een directie die al te nadrukkelijk aanwezig is in de klas, is niet stimulerend. Als de directie frequent vraagt naar de vorderingen van de leerlingen, zich moeit in de keuze van handboeken en van nascholingsactiviteit, zich mengt in de relaties en de samenwerking tussen leerkrachten... doet de school het minder goed in de bestrijding van ethnocentrisme. Blijkbaar veronderstelt waardevorming een mate van autonomie of professionalisering van het leraarberoep. Een al te daadkrachtig leiderschap, zoals dat in een deel van de effectiviteitsliteratuur wordt aanbevolen, kan op het vlak van de waardevorming tot ongewenste resultaten leiden.

5. Vergeet niet dat doeltreffende waardevorming een aspect is van doeltreffendheid in het algemeen

Als leerkrachten het gevoel hebben dat de school doeltreffend is in de leerlingenbegeleiding, het didactisch handelen, de contacten met de ouders en het P.M.S., dan zien we dat het ethnocentrisme bij de leerlingen lager ligt. Als leraars het gevoel hebben niet doeltreffend te zijn of te kunnen zijn op pedagogisch vlak, presteert de school minder goed op het vlak van de waardevorming.

6. Wees voorzichtig met B-attesten

Hoe hoger het percentage b-attesten op een school, hoe hoger het ethnocentrisme. Dat geldt niet voor de proportie c-attesten. Daarom hebben we de indruk dat het effect van de b-attesten vooral ligt in de degraderende ervaring van de verandering van richting of onderwijsvorm. Hoe groter de proportie leerlingen die het gevoel hebben in een cascade terecht te komen, hoe hoger het ethnocentrisme bij de leerlingen. In de toekomst moet die interpretatie worden getoetst.

Tot slot ...

Tot de bevindingen van dit onderzoek dienen ook de effecten te worden gerekend die *geen* invloed bleken te hebben. We hebben getoetst op een uitgebreide reeks

schoolkenmerken. De meeste daarvan hebben, na controle voor de besproken effecten, geen rechtstreekse invloed meer op de onderzochte waarden en houdingen. Dat geldt onder meer voor het onderwijsnet, de algemene satisfactie van de leerkrachten met hun beroep, de mate van deskundigheids- dan wel persoonlijkheidsgerichtheid, de mate waarin de leerkrachten vooral oog hebben voor de kansen op maatschappelijke participatie van hun leerlingen dan wel vooral aandacht besteden aan de ontplooiing van hun persoonlijkheid, de bereikbaarheid van de leerkrachten voor leerlingen, de samenwerking onder de leerkrachten, de visie op de onderwijsdoelstellingen, de grootte van de school enzovoort. In de theoretische literatuur rond waardevorming worden heel wat stellingen geformuleerd (bijvoorbeeld betreffende de vermeende invloed van de deskundigheids- versus de persoonlijkheidsgerichtheid) die in dit onderzoek niet worden bevestigd.

Heel opvallend is de haast totale afwezigheid van invloeden van het formele curriculum. Het is nochtans dat curriculum waaraan scholen nu, gegeven de belangstelling voor waardevorming, de meeste aandacht menen te moeten besteden. Denken we maar aan de talrijke projecten die worden opgezet in het kader van racismebestrijding, burgerschapsvorming, solidariteit enzovoort. Uit dit onderzoek blijkt dat er geen rechtstreeks effect is van het organiseren van projectwerk op de onderzochte waarden van de leerlingen. We moeten hier wel bij vermelden dat dit onderzoek er zich niet toe leende diep op de projectwerking in te gaan. Dat zou een onderzoek op zich vergen. We hebben enkel gekeken naar het effect van de aanwezigheid van projectwerk op school. Op de aard en de kwaliteit van dat werk gingen we niet dieper in. Die zouden wel eens van doorslaggevend belang kunnen zijn. Het is daarom mogelijk dat sommige projecten wel een invloed hebben. Onze bevindingen verantwoorden echter een kritische houding met betrekking tot de doeltreffendheid van projectwerking en zij nodigen uit tot een systematische evaluatie van de uitgevoerde projecten.

Bij het nadenken over mogelijke beleidsimplicaties uit dit onderzoek, mag men de effecten van de individuele leerlingenkenmerken niet negeren. Deze zijn immers van cruciaal belang. Het gaat daarbij om de invloed van gezin, media- en smaakculturen en verenigingen, kortom socialisatievelden waarop de onderwijsactoren weinig of geen vat hebben. Dat neemt niet weg dat men kan proberen

rekening te houden met de invloed van die socialisatievelden. Een heel belangrijke invloed blijkt uit te gaan van de media- en smaakculturen. Het is niet uitgesloten dat de scholen, mits een betere kennis van deze culturen en de wijze waarop zij met de leefwereld van de jongeren samenhangen, daar een invloed op kunnen hebben. Dat geldt ook voor de participatie aan het verenigingsleven, dat vanuit de school kan worden gestimuleerd.

Dit onderzoek heeft aangetoond dat de scholen daadwerkelijk aan waardevorming kunnen doen en ethocentrisme tegen kunnen gaan. We moeten er ons echter voor hoeden de huidige praktijk als de enig mogelijke te zien. We kunnen uit het onderzoek besluiten dat de scholen een bijdrage kunnen leveren tot de waardeopvoeding. We kunnen niet besluiten dat grotere effecten onmogelijk zijn. De hier gepresenteerde verklaringsmodellen wijzen niet alleen de goede praktijk aan, zij identificeren tevens pistes via dewelke vruchtbaar naar innovatie kan worden gezocht.

¹ Het onderzoek, «waardeopvoeding. Meting van de effecten van de aanpak van waardevorming op de waarden van leerlingen van het laatste jaar secundair onderwijs», gebeurde in opdracht van het Departement Onderwijs van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (initiatief van de Vlaamse Minister bevoegd voor Onderwijs, project OPBWO 95.03).

² Een complete weergave van de steekproefopzet en van de gebruikte werkinstrumenten is terug te vinden in Elchardus, M., et al. 1998a.

³ We beschouwen waarden als opvattingen van het *wenselijke*. Zij kunnen als dusdanig een invloed uitoefenen op de manier waarop mensen in concrete situaties oordelen vellen over wat goed, juist, gepast, rechtvaardig, aantrekkelijk, waar... is (Bellah et al. 1986; Swidler 1986 Alexander 1993: 156-160; Elchardus 1991). We veronderstellen dat die waarden kunnen worden gemeen via de antwoorden die worden gegeven op uitspraken die samen *schalen* vormen.

De 19 opgemeten attitudes kunnen ruwweg worden ingedeeld in 3 groepen. Een eerste groep bestaat voornamelijk uit politiek getinte attitudes, de tweede groep omvat voornamelijk indicatoren van welbevinden en een laatste component bestaat uit de ethische houdingen. De onderlinge samenhang tussen de 19 houdingen werden in kaart gebracht aan de hand van een exploratieve *principale componenten analyse*. Deze drie componentenoplossing dekt 43% van de totale variantie in de 19 houdingen (Elchardus, M., et al. 1998a).

⁴ Dat blijkt meteen als men het gemiddelde vergelijkt met dat van andere groepen. In het verkiezingsonderzoek van het Interuniversitair Steunpunt voor Politieke-Opinie Onderzoek werd zowel in 1991 (Carton 1993), als in 1995 (Beerten 1995), de mate van ethocentrisme gemeten bij een representatief staal van de Vlaamse bevolking. In 1991 bedroeg de gemiddelde score op ethocentrisme er 55,1 en in 1995 bedroeg dit 53,8 (het verschil tussen de twee meetpunten is statistisch niet significant op $p=0,01$).

⁵ Het grootste probleem van geclusterde data is een overschatting van de standaardfout. Dat impliceert dat de kans op een type I fout steeds wordt overschat, of anders gesteld, de kans dat een effect significant wordt bevonden, wordt steeds overschat.

⁶ Een conventionele variantieanalyse waarin de school als onafhankelijke variabele wordt ingevoerd geeft een schooleffect van 15%. Dit effect komt overeen met de η^2 (*F-waarde*: 13,0; met 62 *vrijheidsgraden* en $p<0,000$).

⁷ Voor een bespreking van elk van deze effecten, zie Elchardus, M., et al. 1998a.

⁸ Uit de analyse op zowel ethnocentrisme, morele tolerantie als schoolwelbevinden blijkt dat scholen die het ethnocentrisme weten te drukken, doorgaans ook scholen zijn waar de leerlingen zich goed voelen. In de praktijk bestaat er tussen racismebestrijding en bevorderen van het welbevinden geen tegenstelling. De correlatiecoëfficiënt van -0,36 wijst er op dat de scholen die doeltreffend zijn in de bevordering van het schoolwelbevinden doorgaans ook doeltreffend zijn in het bestrijden van ethnocentrisme.

Bibliografie:

- Achterhuis, H. (1992). Hans Jonas : Ethiek en techniek in Achterhuis, H. (ed.) *De maat van de techniek*. Baarn : Ambo.
- Adams, M. & Lennon, M.J. (1992). Canadians, too, fault their political institutions and leaders. *The Public Perspective* : 3-19.
- Alexander, J.C. (1993). The discourse of American Civil Society : A new proposal for cultural studies. *Theory and Society* : 151-207.
- Beck, U. (1992). *Risk society : Towards a new modernity*. London : Sage.
- Beerten, R., Billiet, J., Carton, A. & Swyngedouw, M. (1997). *1995 General election study Flanders - Belgium. Codebook and Questionnaire*. Leuven : Interuniversitair Steunpunt Politieke-Opinieonderzoek.
- Bellah, R.N., Madsen, R., Sullivan, W.M., Swidler, A. & Tipton, S.M. (1986). *Habits of the hearth : Individualism and commitment in American life*. New York : Harper & Row.
- Bosker, R.J. & Scheerens, J. (1997). *The foundations of educational effectiveness*. Oxford : Elsevier.
- Bryk, A.S. & Raudenbush, S.W. (1992). *Hierarchical linear models, Applications and data analysis methods*. London : Sage.
- Carton, A., Swyngedouw, M., Billiet, J. & Beerten, R. (1993). *Source book of the voters study in connection with the 1991 general election*. Leuven : Interuniversitair Steunpunt Politieke-Opinieonderzoek.
- Davis, G.A. & Thomas, M.A. (1989). *Effective schools and effective teachers*. Massachusetts : Allyn and Bacon.
- De Winter, M. (1996). Onderwijs en de morele herbewapening in Bovens, M.A.H. (ed.) *Het verhaal van de moraal. Een empirisch onderzoek naar de sociale bedding van morele bindingen*. Amsterdam / Meppel : Boom.
- De Witte, H., M. Elchardus, D. Kavadias & K. Pelleriaux (1996). *Hoe racisme en rechts-extremisme bestrijden? Literatuurstudie naar strategieën en empirische analyse van gevoeligheden in de populatie*. Leuven : HIVA KUL.
- Dewey, J. (1976 (Orig. : (1938)). *Experience and education*. New York : Collier Books.
- Durkheim, E. (1966). L'éducation, sa nature et son rôle. in Durkheim, E. (ed.) *Education et Sociologie*. Paris : Presses Universitaires de France.
- Ehman, L.H. (1980). The American school in the political socialization process. *Review of Educational Research* 50 : 99-1(19).
- Elchardus, M. (1991). *Een tijd voor waarden en normen*. Brussel : Koning Boudewijnstichting.
- Elchardus, M. (1994). *Op de ruïnes van de waarheid. Lezingen over tijd, politiek en cultuur*. Leuven : Kritak.
- Elchardus, M. (1996). Class, Cultural, Re-alignment, and the Rise of the Populist Right in Erskine, A., Elchardus, M., Herkommer, S. & Ryan, J. (eds.) *Changing Europe. Some aspects of identity, conflict and social justice*. Avebury : Aldershot.
- Elchardus, M., Glorieux, I., Derks, A. & Pelleriaux, K. (1996). *Voorspelbaar ongeluk. Over de lletsels die werkloosheid nalaat bij mannen en hun kinderen*. Brussel : VUBPress.
- Elchardus, M., Kavadias, D. & Siongers, J. (1998a). *Hebben scholen een invloed op de waarden van jongeren?*. Brussel : Vrije Universiteit Brussel. Vakgroep sociologie. Onderzoeksgroep TOR.

- Elchardus, M., Kavadias, D. & Siongers, J. (1998b). *Hebben scholen een invloed op de waarden van jongeren ? Bijlagen*. Brussel : Vrije Universiteit Brussel. Vakgroep Sociologie. Onderzoeksgroep TOR.
- Elchardus, M. & Smits, W. (1998). *Vertrouwen. Het vertrouwen van de Vlamingen in politiek, overheid en instellingen in tijden van affaires*. Brussel : VUB-TOR.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York : The Free Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity, Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge : Polity Press.
- Gutmann, A. (1987). *Democratic Education*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press.
- Jansz, J. (1986). Etnocentrisme en discriminatie. in van Ginniken, J.R.K. (ed.) *Politieke psychologie. Inleiding en overzicht*. (pp. 41-47). Alphen a/d Rijn / Brussel : Samsom.
- Klaassen, C. (1992). The latent Initiation. Sources of unintentional political socialization in the schools.. *Politics and the individual 2* : 41-65.
- Klaassen, C. (1996). *Socialisatie en Moraal. Onderwijs en waarden in een laat-moderne tijd*. Leuven/Apeldoorn : Garant.
- Knoers, A.M.P. ((1995)). Maatschappij en onderwijsbeleid. in Lowyck, J.N.V. (ed.) *Onderwijskunde*. (pp. 79-108). Leuven : Wolters.
- Krefit, I. & De Leeuw, J. (1998). *Introducing Multilevel Modeling*. London, Thousand Oaks, New Delhi : Sage.
- Leune, J.M.G. (1985). Enkele opmerkingen over waardenoverdracht op school.. *Pedagogisch Tijdschrift 10* : 114-120.
- Orren, G. (1997). Fall from Grace : The Publics Loss of Faith in Government in Nye, J.S., Zelikow, P.D. & King, D.C. (eds.) *Why People Dont Trust Government*. Cambridge, Mass. : Cambridge University Press.
- Pollefeyt, D. Racismebestrijding voorbij moraliserende afkeuring en psychosociale of ideologische verschoning. Een ethische reflectie op het bestrijden van racisme. in : De Witte, H. (red.) *Bestrijding van racisme en rechts-extremisme. Wetenschappelijke bijdragen aan het maatschappelijk debat* (pp.19-42) Leuven/Amersfoort : Acco.
- Putnam, H. & Putnam, R.A. (1993). Education for Democracy. *Educational Theory 43* : 361-376.
- Rosenthal, S. (1993). Democracy and Education : A Dewey Approach. *Educational Theory 43* : 377-389.
- Sachs, J. & Smith, R. (1988). Constructing teacher culture. *British Journal of Sociology of Education 9* : 423-436.
- Scheerens, J. (1989). *Wat maakt scholen effectief ? Samenvatting en analyse van onderzoeksresultaten* : SVO.
- Swidler, A. (1986). Culture in action : Symbols and Strategies. *American Sociological Review 51* : 273-286.

Patrice VAN LAETHEM
Wetenschappelijke
medewerker
Auschwitz Stichting

Het Joods Museum van Deportatie en Verzet : de pedagogische en historische taak van een museum over de jodenvervolgingen.

**Een gesprek met Ward Adriaens,
conservator van het museum.**

Het Joods Museum van Deportatie en Verzet van Mechelen heeft een dubbele opdracht : een bewaringsopdracht en een pedagogische. Aan de ene kant tracht het museum de bronnen over de raciale vervolgingen in België en Noord-Frankrijk tijdens de Tweede Wereldoorlog te bewaren en te centraliseren. Aan de andere kant vertelt het museum aan jongere generaties het verhaal van de judeocide in België. Het verhaal van een deportatie en een volkenmoord.

De initiatiefnemers van het museum zijn de Vereniging van de Joodse Weggevoerden van België en het Centraal Israëlitisch Consistorie van België. De federale regering, de Vlaamse gemeenschap, de provincie Antwerpen en de stad Mechelen steunen het initiatief. De voorzitter is de heer Nathan Ramet, oud-gedeporteerde.

Het museum ging voor het publiek open in 1996 en is gevestigd op de historische plaats van het gebeuren zelf. De Dossinkazerne in Mechelen werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door de nazi's als verzamelkamp gebruikt voor de deportatie van de joden van België naar de uitroeiingskampen. Tussen 4 augustus 1942 en 31 juli 1944 vertrokken vanuit de kazerne 28 konvooien en 25.257 mensen naar de uitroeiingskampen. Amper 1.207 kwamen terug.

De geschiedenis en de herinnering

De opening van een museum wekt altijd weer discussies op over de verschillende opties en over de methode die werd gevolgd. Niet in het minst de verhouding tussen de geschiedenis en de herinnering vormt vaak stof tot discussie. Welke plaats moet de geschiedenis krijgen in een museum? Wat is haar plaats in het concept en in de verwezenlijking van het museum? Een hulpmiddel om een chronologische volgorde te geven aan de documenten? Of eerder de organisatorische leidraad van het verhaal dat wordt verteld? Sluiten ze elkaar uit? Of vullen ze elkaar perfect aan?

Voor Ward Adriaens, conservator van het Joods Museum van Deportatie en Verzet, kan er geen tegenstelling zijn tussen die twee. Een plaats van herinnering, een museum, kan perfect een plaats van geschiedenis zijn. Op voorwaarde dat het concept steunt op de bronnen waarop de historische kritiek werd toegepast. Dat zegt hij in een gesprek met de redactie. Adriaens: *«Volgens mij mag er geen tegenstelling zijn. De ontstaansgeschiedenis van dit museum bewijst dat. De inhoud van het museum is de historische synthese. Dat wil zeggen: alles wat we op dit ogenblik weten over de vervolgingen. Binnen vijf jaar kan dat veranderen. Er blijven nog enkele grote vraagtekens over. Nieuwe dingen kunnen tevoorschijn komen. Een museum moet eerst worden geschreven door historici. In ons geval door Maxime Steinberg. En als ik dat zeg, bedoel ik dat het scenario geschreven wordt aan de hand van de bronnen. Op basis van die bronnen, en ook de getuigenis is een bron, dient men een synthese te maken. Die synthese moet men dan visualiseren in het museum. Dat zijn allemaal verschillende stappen. Maar de historicus legt ook zijn eigen accenten. Er sluipen subjectieve invalshoeken in. Dat kun je niet vermijden. Geen enkele historicus kan de subjectieve interpretatie uitsluiten. Daarom is er om de vijf jaar een herziening van het museum. En die gebeurt door wetenschappers. We gaan niet te rade bij de mensen. En kijken niet naar wat leeft 'onder het volk'. We kijken niet naar de meningen van de grote kranten. We gaan te rade bij de geschiedenis en de bronnen. De ziel van het museum zijn de archieven. In die zin mag er geen tegenstelling zijn. Het kan niet dat we iets tonen in het museum dat wordt ontkend door de bronnen. Een natuurkundig museum kan de zwaartekracht niet aanpassen aan een of andere smaak of overtuiging».*

Externe druk

Toch krijgt de herinnering haar plaats en is het museum van Mechelen ook een plaats van herdenking. En ieder heeft zijn eigen herinnering. In die zin is er volgens Adriaens soms

enige druk van buitenaf. *«Elke groep heeft zijn herinnering en ijvert ervoor dat zijn herinnering een plaats krijgt in het museum. Zo komen mensen met foto's of documenten. Ze schenken die en verwachten dat ze die in het museum krijgen. We moeten ze dan ook vaak teleurstellen en zeggen dat die documenten niet in het museum, maar in het archief terecht komen. Ze zijn een deel van de synthese. Daar hebben sommige mensen het moeilijk mee. Ook religieuze en politieke groepen. Ze hebben hun ideeën en hebben hun eigen mening van wat er in moet en wat niet. En soms moeten we ze ook gelijk geven».*

Het Jiddish bijvoorbeeld komt niet expliciet aan bod in het museum. Wekt dat geen tegenstand op van bepaalde groepen? Adriaens: *«Dat aspect komt zijdelings in de sluikepers tevoorschijn in het museum. Over het begrip taal, cultuurstrekking, krijgen we vaak vriendelijke en iets minder vriendelijke opmerkingen. Zo van: 'dat bestaat hier zeker niet?'. We zullen dat element bij de volgende herziening betrekken. Vooraan in het museum zal waarschijnlijk een vermelding komen over het Jiddish. Probleem is dat wij niet kunnen weten, zelfs bij benadering, hoeveel joden van België Jiddish spraken. Niemand kan ons daar bronnen over bezorgen. Iedereen heeft zijn herinnering en komt met een persoonlijk verhaal dat in zijn of haar familie Jiddish werd gesproken. Een andere zegt dan weer dat hij of zij nooit een woord Jiddish heeft gehoord. Maar in het algemeen is 'de druk van buitenaf' bijna te verwaarlozen. Af en toe krijgen we een hint. Maar echt voelbaar is die niet».*

Politieke gevangenen

Ook de verstandhouding met Breendonk en de politieke gevangenen is volgens Adriaens goed. *«Het grote symbool van de politieke gevangenen is Breendonk. Het verschijnsel van de politieke gevangenen wordt in het Joods Museum van Deportatie en Verzet heel expliciet aangehaald. Zelfs vooraleer we beginnen met de raciale vervolgingen. We vertellen over Breendonk. We verwijzen ernaar. Drie jaar geleden was er over en voor de joden niets. Breendonk is er al sinds 1947. Terwijl dit museum nieuw is. Dit leidt tot reacties als: 'voor de joden hebben ze weer alles gedaan en voor de politieke gevangenen niets. Die hebben ze vergeten'. Dat is natuurlijk niet waar. Breendonk is er altijd al geweest. Maar het is natuurlijk zo dat wij op heel veel niveaus Breendonk voorbij steken, juist omdat dit museum nog maar drie jaar oud is. Bijvoorbeeld op pedagogisch vlak, op*

museografisch vlak, op het vlak van de archiefwerking. Daarom mag ons museum niet worden bekritiseerd. De politieke gevangenen moeten ervoor ijveren dat Breendonk moderniseert. Wanneer je dit museum buitenkomt, dan weet je hoe de raciale vervolgingen in België er hebben uitgezien. Dan ken je het verhaal. Dat zou in Breendonk ook het geval moeten zijn. Als je er buitenkomt, zou je moeten weten wat er gebeurde met de gevangenen van Breendonk. Wat was het grote verhaal van die 41.000 politieke gevangenen ? Wat is ermee gebeurd ? Dat zou je moeten weten als je Breendonk hebt bezocht. Maar dat is momenteel niet het geval».

Toch speelt volgens Adriaens de concurrentie met Breendonk geen rol en wordt er heel nauw samengewerkt. «Breendonk ligt slechts op 11 km van de Dossin-kazerne. Dat heeft als gevolg dat 80% van onze bezoekers nadien naar Breendonk gaat. We hebben samen een folder gemaakt. Breendonk is bij onze pedagogische werkgroep gekomen. De pedagogie zal nu dus gaan over de raciale én de politieke vervolgingen. We overwegen om een koepelstructuur uit te bouwen die in de eerste plaats de gidsenwerking zou gaan organiseren. Wij leiden gidsen op die in ons museum rondleidingen komen geven. En dat zou natuurlijk ook voor Breendonk kunnen gelden. Dat zal waarschijnlijk de eerste gestructureerde samenwerking zijn. Naast de al bestaande samenwerking op pedagogisch vlak. En dan zal ook de discussie raciaal vervolgd-politieke gevangenen verstoppen. Het mag niet zijn dat er tussen die twee groepen problemen zijn».

Officiële herinnering

Een ander discussiepunt en tegenstelling, is die tussen de officiële herinnering en wat men de sociale herinnering kan noemen. Zoals gezegd, heeft ieder zijn herinnering, heeft iedere groep zijn eigen herinnering. Maar bestaat er in België en Vlaanderen een officiële herinnering ? Volgens Adriaens bestaat die niet wat de jodenvervolgingen betreft. «*Het officiële standpunt dateert van na de oorlog. Zoveel werden opgepakt, zoveel weggevoerd, enz... Dat is het officiële standpunt. Maar ik heb nog nooit een tussenkomst gekregen. Noch van de Vlaamse regering, of de Waalse regering of de federale regering. Zij hebben ons niet gezegd hoe het wel zou moeten zijn. We hebben wel al bezoek gehad vanuit katholieke hoek, van de KU Brussel en KU Leuven, van professor Van den Wijngaert en professor De*

Queecker, over de problematiek van de houding van het episcopaat tijdens de oorlog. Dit is delicate materie en om dat te tonen op drie strekkende meter, zonder documenten, is vrij moeilijk. Wij zouden bijvoorbeeld kunnen stellen dat er op het allerhoogste niveau geen enkele officiële reactie geweest is van de kardinaal tegen de raciale vervolgingen. Dus zouden we kunnen besluiten dat de Kerk het zich niet heeft aangetrokken. Dat standpunt kan je proberen hard te maken. Maar dat is slechts een deel van de waarheid. In de rest van het museum tonen we heel uitvoerig de tussenkomst van de priesters en de paters bij het redden van joden. Ik heb niet de indruk dat die professoren daar problemen mee hebben. We kunnen nog eens rond de tafel gaan zitten om daarin preciezer te zijn. Wij werken ook nauw samen met alle onderwijsnetten van het land. Elk onderwijsnet heeft een vertegenwoordiger bij het museum en collegiaal werken ze een didactiek uit. Ook het katholieke net zit daar in. Maar over het luik episcopaat is er nooit ruzie geweest. Ook omdat die mensen vertrekken vanuit de geschiedenis. De tijd dat men eerst zijn partij consulteerde, is gelukkig voorbij».

Pedagogische functie

Een museum moet een pedagogische taak hebben. Jongeren informeren, inzichten geven in wat is gebeurd. Een kritische opstelling afdwingen, vragen beantwoorden en nieuwe opwekken. Een museum over de vervolgingen en uitroeiing van joden en zigeuners is vandaag des te noodzakelijker. Omdat iedere dag opnieuw negationisten de ontkenning met pseudo-wetenschappelijke argumenten proberen hard te maken. Daarom ook is het vinden van wetenschappelijke argumenten tegen die ontkenners van groot belang. Deze visualiseren in het museum is dan ook een grote taak van het Joods Museum van Deportatie en Verzet. Het museum wil jongeren waarschuwen voor de gevaren van het fascisme, wil antwoorden zoeken op de vragen wat er juist is gebeurd onder de nazi-dictatuur in Europa en hoe dit mogelijk is geweest. De gebeurtenis blijft actueel. Rwanda en de etnische zuiveringen in Kosovo maken duidelijk dat Auschwitz niet mag worden vergeten. Bovendien wil het museum de onverschilligheid tegengaan en door de kennisoverdracht de gevolgen waartoe raciale onverdraagzaamheid kunnen leiden, aantonen.

Daartoe heeft het Joods Museum van Deportatie en Verzet een pedagogische werkgroep in het leven geroepen die een didactiek uitwerkt. Daarin zetelen vertegenwoordigers, o.a.

inspectieleden, uit alle netten van het secundair onderwijs. De werkgroep discussieert over de pedagogie en over de methode waarmee de jongeren het best kunnen worden opgevoed en geïnformeerd. De belangrijkste verwezenlijking van de werkgroep is de uitgave van de didactische gids die het museumbezoek begeleidt.

Ward Adriaens ziet geen onverenigbaarheid van het museum en de pedagogie. Een museum kan volgens hem perfect pedagogische informatie doorgeven en kennis overdragen. *«We hebben hier het materiaal voorhanden. Er is de gids. De leerkracht krijgt een handig hulpmiddel om zijn leerlingen goed te begeleiden. Maar de leerlingen worden na hun bezoek niet opgevolgd. Dat is de pedagogische verantwoordelijkheid van de leerkracht. Hij moet zijn leerlingen begeleiden, informeren en wij geven hem een verhaal dat hij kan gebruiken. Hij moet dat inpassen in zijn les. Wij kunnen dat niet in zijn plaats doen. Zien is niet helemaal gelijk aan weten. Zien is een stukje, een aanzet, een manier om te weten. Het verhaal moet er iedere dag zijn».*

Verantwoordelijkheid van de leerkracht

Ook de link met het heden en de waarschuwing voor extreem-rechts laat de conservator aan de leerkracht over. *«Die verwijzingen maken wij niet op een expliciete manier. Wij brengen alleen dit verhaal. Al de andere invalshoeken, gaande van Stalin tot Kosovo, is niet ons verhaal. Wij gebruiken de woorden etnische zuivering niet om te verwijzen naar de toestanden in ex-Joegoslavië. Dat is niet hetzelfde. Hoewel het in België ook een zuivering was. Men wilde het land 'jodenrein' maken. We brengen bijvoorbeeld het verhaal van Degrelle in 1936 en de stembusafspraken van alle democratische partijen tegen de extreem-rechtse leider. Dat is een situatie zoals in de stad Antwerpen nu (en het Brussels Gewest, nvdr). Maar we gaan die vergelijking hier niet maken. We gaan niet vertellen : 'zoals het Vlaams Blok in Antwerpen, was toen hetzelfde met Rex'. De link moet de bezoeker, de leerling zelf willen maken. De leerkracht moet de leerling de link geven. Dat is zijn pedagogische verantwoordelijkheid en opdracht».*

Een emotionele benadering van het verhaal is voor Adriaens niet de goede manier. Volgens hem bereikt men daarmee dikwijls het tegenovergestelde effect. *«Dat pakt niet bij jongeren. Die voelen dat snel aan : 'men tracht hier gebruik te maken van onze gevoelens om ons ergens naartoe te leiden'.*

Daar moet men mee opletten. Sommige leraars gaan daar heel ver in. En ik weet niet of dat dat eigenlijk resultaat geeft, dat ze wensen te bereiken. Dikwijls is dat contraproductief. Andere leerkrachten brengen een denkproces op gang. Maar de militante leraar bekennt kleur, de leerlingen weten dat. Als ze hem een toffe leraar vinden, dan willen ze hem wel volgen. Maar vinden ze hem niet tof, dan hebben ze ook niets aan zijn boodschap. De leerkracht moet denkprocessen op gang brengen en geen emotionele processen. Medelijden opwekken is niet de goede manier. Wel het verhaal vertellen en de leerlingen er over laten denken. Wij brengen hier bijvoorbeeld ook het verhaal van een jood die andere joden verkoopt aan de Gestapo. Niet alle joden waren helden».

Emotionele benadering

Toch kan volgens hem de emotie niet helemaal worden uitgeschakeld wanneer men het verhaal van de vervolgingen en uitroeiing van de joden en de zigeuners aan jongeren vertelt. *«Uiteindelijk gaat het over mensen. En dat is emotioneel. Wij trachten die emoties dan ook tot op het laatste van het bezoek te bewaren. Dat is de video met de getuigenis van Mijnheer Vos. Ook de portretten beneden kunnen we niet zomaar weglaten. Dat zijn aangrijpende beelden die geen onderstreping behoeven. Ook de getuigenis past in dat concept. Een overlevende van de kampen in de klas laten spreken, vormt de ideale aanvulling met een bezoek aan het museum. Je krijgt én een persoonlijk verhaal én het op de historische kritiek gebaseerd verhaal. Nadat men 'rationeel' het verhaal heeft gekregen : wie ermee begonnen is, wie de ideeën had, wie de middelen had om dat te doen, wie het dan gerealiseerd heeft, waarom daar gelukt en daar niet. Dan is er ruimte voor een emotioneel moment. Ik denk niet dat de bezoeker slechts de emotie onthoudt omdat we de getuigenis op het einde van het bezoek brengen. Je kan het trouwens omdraaien. Plaatsen we de emotie voor het rationeel verhaal, gaan ze dan de emotie niet vergeten ?»*

Centralisatie en bewaring

De wetenschappelijke opdracht van het Joods Museum van Deportatie en Verzet is de centralisatie van de bronnen over de raciale vervolging in België en Noord-Frankrijk tijdens de Tweede Wereldoorlog. Adriaens : *«Het museum centraliseert die bronnen door hen in te scannen. Niet door*

de papierberg naar hier te halen. Want die behoort instellingen toe, zoals de 'Dienst voor Oorlogsslachtoffers'. De informatie uit die stukken wensen wij naar hier te brengen. Doel is centraliseren, ordenen en ter beschikking stellen. De methode is het digitaliseren van die informatie. Het verbazende aan de Belgische situatie is dat alle belangrijke bronnen over de vervolgingen bewaard zijn gebleven. Zeker wat betreft de uitvoering van die vervolgingen. En daarmee bedoel ik het jodenregister, de fichier van de SD en de Transportlijsten. Ook in de provinciale archieven hebben we vondsten gedaan. Zij hebben de lijsten van de joden die werden ingeschreven in het jodenregister, gecentraliseerd in de provincie Antwerpen. Op basis van dat register hebben de nazi's hun steekkaartensysteem (56.000 dossiers) geproduceerd. Elke kaart is een dossier geworden».

Ook de transportlijsten werden door het museum volledig ingescand. *«Die bronnen zijn raadpleegbaar door familieleden en voor wetenschappelijk onderzoek. Onze CD-Roms worden ook niet verkocht. Wij willen de CD's, uiteraard in overleg met de houders van de archieven, aan de grote onderzoeksinstellingen geven. Het formidabele van dat scannen is dat men niet alleen een heleboel gegevens in een database heeft, maar dat men ook het beeld van de bron heeft. De vorser kan dan op dat beeld werken. In veel gevallen is het beeld op computer beter leesbaar dan op het origineel».*

De politiek moet natuurlijk meewillen. Adriaens : *«Wij zijn goed ontvangen geweest door minister Flahaut. Er was een politieke wil om die documenten op een hedendaagse manier te conserveren. Maar daarna moet men naar de commissie voor de openbaarheid van bestuursdocumenten gaan. Die moet een advies geven. Dan is er de commissie voor de bescherming van de privésfeer. En dan de onderhandelingen met de houders van de documenten. Belangrijk is dat je kan aantonen dat je het meent, dat je het professioneel aanpakt. Je moet resultaten kunnen tonen».*

Waarde van de bron

De waarde van de bron ligt volgens Adriaens zowel op het vlak van de wetenschap, als op het vlak van de herinnering. *«De herinnering is ook een aspect dat we gebruiken voor het museum. Voor mij persoonlijk ligt de waarde op het vlak van de wetenschap. Maar we kunnen er niet naast kijken. Het is een emotioneel geladen materie. Mensen wenen of wor-*

den woedend wanneer ze de transportlijsten zien. De herinnering is zeker een belangrijk aspect. Maar op termijn is het wetenschappelijk onderzoek het belangrijkste. Het weten, de kennis over de mechanismen».

Adriaens : «Ook het conserveren van die documenten is enorm belangrijk voor ons. Dikwijls zijn die in heel slechte staat. Wij voelen ons ook verantwoordelijk voor het bewaren. Wij hebben dan ook een restauratie- en conserveringsopdracht. In de toekomst plannen we nog gelijkaardige projecten. Op dit ogenblik hebben we overeenkomsten over de drie kapitale bronnen : de 'Jodenregisters', de 'fichier van de SD' en de 'Transportlijsten' met de stad Antwerpen, Gent, de provincie Limburg. Wij denken dat we binnen vijf jaar 600 000 ingescande documenten zullen hebben. Ook andere instellingen zullen in de toekomst worden aangesproken om hun archieven te laten scannen. Bedoeling is om tot een centraal gegevensbank te komen waar alle informatie toegankelijk en raadpleegbaar is».

Wim SMIT
Licentiaat in de
Godsdienstwetenschappen

Op zoek naar een anamnatische cultuur : Duitsland en de inculturatie van een genocidaal verleden*

Ik herinner het me nog. Het was volop jaren '80 en we zaten met z'n drieën twaalf of dertien uur achter in de auto. Op elkaar gepakt, knie tegen knie, zolang het ging,- en dat bleek elk jaar opnieuw een eindig gebeuren - elkaar tolererend. Er vielen weinig woorden, zelfs niet toen het allemaal fout liep - incorrecte kaarten, verkeerde afritten of uit het niets opduikende files. Zelfs op die momenten hadden mijn broers en ik, m'n vader en moeder onder elkaar en met ons weinig meer nodig dan een oogopslag, een glimlach, een bemoedigende blik in de achteruitkijkspiegel.

Dat ik ervan genoot kan ik niet zeggen, integendeel, het is datgene waar ik later op ben afgeknapt, maar achteraf bekeken bieden die reizen me mooie herinneringen en een passie voor het vreemde, het onbekende. Ik heb het m'n ouders nooit gezegd dat ik hen er eeuwig dankbaar voor zal zijn, zo gaat dat niet, kinderen nemen en menen dat de aanvaarding van het gebodene de uitdrukking van dankbaarheid is. Dat ik het ook vandaag niet doe - dankbaarheid met terugwerkende kracht - heeft te maken met een vreemde schaamte omdat ik het toen ook niet heb gedaan. Nu is de tijd gekomen dat ik dankbaarheid terugbetaal met kleine beetjes gemeend bij hen zijn. Het overtuigt zo stilaan mijn bijtende geweten dat mijn tekortschieten van toen een kinderkwaal was, een algemeen verspreide handicap van het egocentrische jeugdige zijn dat toen als een mist over me lag en nu stilaan is weggetrokken.

* Dit artikel is geschreven naar aanleiding van mijn onuitgegeven licentiaatsverhandeling Geschiedenis, ethiek en theologie van de herinnering. Een analyse van het begrip collectieve schuld in het naoorlogse Duitsland vanuit christelijk-ethisch perspectief. Leuven, 1999.

Meer dan eens zetten we tijdens onze jaarlijkse vakantie voet op Duitse bodem. Dat die bodem diep in haar buik een naar verleden droeg waarvan de sporen nooit mogen worden uitgewist, was mij toen nog onbekend en was, eerlijk gezegd, ook het allerminste van mijn toenmalige zorgen. Waar ik naar op zoek ging, was niet zozeer de Duitse mens dan wel de stralende zon waaronder ze leefden, de dorpen waarin ze woonden en de bergen die ze beklommen. Geen folklore want dat vond ik toen al een gewilde degradatie van de hedendaagse cultuur door haar eeuwig ondergedompeld te houden in hardnekkige nostalgie. Al die verkleedpartijen en optochten en al die clichématige bier-met-worst-avonden lieten me compleet koud en ergerden me zozeer dat ik ook ongewild mijn ouders het plezier ontnam. Ik kon het niet laten, het drukte op mij, dat kinderlijke steeds maar vooruit willen zonder om te kijken. Het is heel anders nu, maar dat is een heden dat ik niet kan vertellen zonder terugblik op het verleden ; een terugblik die ik niet wil maken omdat ik er zelf nog mee worstel.

Wat mij aangreep toen, was het krachtige, het overtuigende, het autoritaire van de taal. Ik kon met open mond en lichtjes opgeheven hoofd staan luisteren naar de meest eenvoudige Duitse ziel die stond te vertellen over de ziekte van z'n hond - hetgeen ik uiteraard niet eens begreep. Wat mij trof, was, meer dan waar ik naar op zoek ging, de mens in Duitsland, de eenvoud en de *Deutsche Gemütlichkeit*.

Dat was toen, zo'n tiental jaar geleden, maar hoeveel complexer is mijn beeld vandaag.

Mijn lot, zo denk ik nu, loopt dwars door het land dat ik liefheb, niet omwille van haarzelf, maar omwille van haar inwoners, alsof ik daar in een vorig leven - een onbekend verleden - gestorven ben en al vroeg in mij een neiging is ontluikt die me terugtrekt naar mijn roots.

Op een dag kreeg ik iets met de holocaust. Het rolde zo mijn leven binnen en ik raapte het nonchalant op. Maar het maakte alles anders, niets zou nog hetzelfde zijn. Het onge nuanceserde beeld werd doorprikt - een ballon die met zo'n kracht uit elkaar spat dat het hart zo hoog opspringt dat het nooit nog z'n normale ritme zal terugvinden - en de realistische negativiteit eiste haar tol in mijn denken. («Zal ik nog van je kunnen houden nu je je masker hebt afgenomen en ik kan zien hoe verminkt jij bent ?») - «Misschien als het ware liefde is.» - «Wat is dat dan 'ware liefde', hoeveel moet die kunnen dragen om echt te zijn ? Misschien ben ik wel

op je masker verliefd geworden ?» - «Zou je me dan nu zomaar in de steek kunnen laten, zonder afscheid te nemen, zonder steeds weer aan me te denken ?» - «Nee, ik denk het niet.» - «Je houdt van me.» - «Ik ontken het niet.»)

Ik heb veel geleerd de laatste jaren, over m'n jeugdige voorliefde en over mezelf, over hoe zwak ik wel ben - net als jij toen was en nog steeds bent - en over hoeveel moeite ik me getroost om die te camoufleren. Misschien is de tijd gekomen om daar even over te praten, jij en ik, over een verleden dat je hebt gemaakt vóór ik er was, over een verleden dat je vandaag moet dragen omdat de toekomst het vraagt, omdat 'Après nous le déluge' een uitspraak is die jou vanwege je Duits-zijn zwaarder zal worden aangerekend dan wie ook. Zet je naast me, neem m'n hand en kijk me aan ; laten we elkaar de waarheid vertellen. De waarheid over de draad die verleden, heden en toekomst samenhoudt en voor zolang er mensen zullen zijn in een onontbindbaarheid wikkelt. We zijn zestig jaar later nu, zestig jaar na het begin van de tragedie die je hebt gemaakt ; je hebt te lang gewacht om erover te rouwen, je hebt het te lang ontkend.

**

Zelfs na de nauwelijks te onderschatten tragedies in Rwanda en ex-Joegoslavië, is het land dat ongetwijfeld het meest wordt geconfronteerd met z'n gruwelijke genocidale verleden Duitsland. Reeds vlak na het einde van de Tweede Wereldoorlog werd het Duitse volk gediaboliseerd en werd de verdedigbare filosofisch-ethische term collectieve schuld eveneens voor dergelijke weinig stichtende doeleinden gebruikt. Dit misbruik riep echter binnen de kortste keren de hevigste tegenreacties op. Zo wees Eugen Kogon, zelf een gevangene uit Buchenwald, er in het links-katholieke maandblad *Frankfurter Hefte* herhaaldelijk op dat de these van de collectieve schuld een contraproductief effect had. «De 'schok'-politiek», zo schreef hij in '46, «heeft niet de kracht van het Duitse geweten gewekt, maar de krachten van de afweer tegen de beschuldiging dat men voor de nationaal-socialistische schanddaden in Bausch en Bogen medeverantwoordelijk is. Het resultaat is een fiasco.» Reacties als deze werden geboren uit de afkeer die werd opgeroepen door de terechte afschuw die de bevolking van de geallieerde landen bij monde van haar regeringen over het Duitse volk had uitgespuwd. Maar de ongenueanceerdheid ervan leidde tot de knagende ontmenselijkende diabolisering die zelfs door de joodse filosofe Hannah Arendt in haar boek *Eichmann*

in *Jerusalem* (1963) scherp werd veroordeeld. Noch dit boek, noch *Die Schuldfrage* (1946) van de Duitse filosoof Karl Jaspers - waarin hij een zeer genuanceerd pleidooi hield voor een correcte aanwending van de notie collectieve schuld - konden de publieke opinie echter verder brengen dan die eerste ethische verontwaardiging.

Het wegduwen van deze collectieve schuld-gedachte door het overgrote deel van het naoorlogse Duitse volk dat hier uit volgde, leidde echter indirect tot een maatschappij die niets meer te maken wilde hebben met haar eigen verleden. Nochtans was het precies dit volk dat getekend was door haar eigen verleden en nochtans was het precies Duitsland dat zijn eigen geschiedenis nooit nog zou kunnen overschouwen zonder te blijven stilstaan bij de jarenlange vervolging van joden, zigeuners, asocialen, homoseksuelen en politieke tegenstanders. Miljoenen kerens had deze natie immers, geleid door een misdadig nationaal-socialistisch regime, de adem van de vermeende vijand afgesneden. Wat restte was een geschonden gelaat en veel meer nog de herinnering aan zoveel verwoeste levens die nooit verdrongen mocht worden.

Maar in werkelijkheid werd een scherpe bocht genomen en bijna vijftig jaar lang werd deze Duitse collectieve herinnering doodgezwegen. De gruwel en het daarop volgende trauma hadden in Duitsland een 'conspiracy of silence' - een intergenerationeel stilzwijgen over de gebeurtenissen die hadden plaatsgevonden in een zeer nabij verleden - in het leven geroepen. Niet toevallig werd dan ook de ruimte gecreëerd voor de psychoanalytici Alexander en Margarete Mitscherlich om in hun opzienbarende en even geprezen als verguisde boek *Het onvermogen om te rouwen* (1968) - dat in het geheel niet vrij te pleiten was van enige psychologisering van de geschiedenis - hun landgenoten te wijzen op de verdringing van hun pijnlijke verleden. Nauwelijks twintig jaar later werd deze stelling onderschreven door een treffend voorbeeld uit de praktijk. Na een bijzonder ongelukkig bezoek van de Amerikaanse president Reagan en de Duitse Bondskanselier Kohl in 1985 aan het kerkhof van Birburg barstte immers de *Historikerstreit* in alle hevigheid los. Plots bleek ook dat zelfs vooraanstaande Duitse intellectuelen, waaronder in de eerste plaats de historicus Ernst Nolte, een mildere houding wilden aannemen ten opzichte van hun eigen nationale geschiedenis. Dit leidde echter tot een furiëuze reactie van de filosoof Jürgen Habermas en de daarop volgende jarenlange academische strijd om de plaats van het verleden in de herinnering.

Hoewel de kaarten dus alles behalve in het voordeel van de inculturatie van het verleden lagen, brachten de jaren '90 onmiskenbaar een ommekeer met zich mee en lijkt het alsof in de laatste jaren van deze eeuw van de genocides de verwerking, de rouw en de inculturatie in Duitsland een opmerkelijke plaats hebben gekregen.

Begin jaren '90 schreef de politieke theoloog Johann Baptist Metz enkele artikelen waarin hij scherp uithaalde naar de amnesie waarin de naoorlogse Duitse maatschappij zich maar al te graag had gehuld. Metz meende echter dat een herhaling van het verleden slechts kon vermeden worden wanneer de bestaande cultuur zich zou ontwikkelen tot wat hij een 'anamnetische cultuur' noemde, een cultuur waarin het verleden wordt opgenomen en de centrale plaats krijgt die haar toekomt. Metz kreeg voor wat deze stelling betreft onrechtstreeks steun toegezegd van de Tübingse theoloog Hans Küng toen die in zijn boek *Das Judentum* (1992) schreef dat bevrijding niet voortvloeit uit vergetelheid en verdrukking, maar uit erkenning en herinnering.

Nochtans merkte een andere Duitse theoloog, Jürgen Manemann, enkele jaren later op dat er in Duitsland nog steeds sprake was van een grote mate van amnesie in het publieke en persoonlijke leven voor wat de periode van het nazisme betrof. Deze amnesie, zo meende hij, had er ondertussen voor gezorgd dat zich een Duitse identiteit had ontwikkeld die gebaseerd was op twee leugens: een eerste die was opgedoken in de tijd toen Konrad Adenauer kanselier was en beweert dat alle Duitsers democraten zijn, en een tweede die zijn ontstaan had gevonden rond 1989 en die inhoudt dat alle Duitsers nu normaal zijn. «In het gezicht van deze verdringingen», zo vervolgde Manemann, «zien we dat het tegenwoordige morele verval in onze maatschappij verbonden is met het vergeten van Auschwitz. Het gebrek aan gevoeligheid voor het verleden reflecteert zichzelf in de afwezige gevoeligheid voor de tegenwoordige onrechtvaardigheid.»

Het is duidelijk dat hij met onverhulde uitspraken als deze niet zonder zelfverzekerdheid in de voetsporen van zijn voorganger en leermeester in Münster Johann Baptist Metz treedt. Volgens Manemann kan de Duitse liberale democratie zichzelf via de vernietiging van de herinnering van de slachtoffers definiëren op een functionele anti-utopische of anti-historische wijze en op deze manier verworden tot de

fundering van het fascisme. Zo produceert ze immers een leegheid van het leven en leidt ze tot de totale onverschilligheid die Auschwitz mogelijk maakte.

Wat hier dus volgens Metz, Küng en Manemann in Duitsland - maar evenzeer in heel wat andere landen - op het spel staat, is een solidariteit die geworteld is in een anamnestiche cultuur omdat ze wordt bedreigd door een negationistische beweging. De te bewandelen weg richting een hoopvolle nieuwe toekomst is duidelijk : wie niet ten prooi wil vallen aan een amnestiche cultuur zal in de eerste plaats de strijd moeten aangaan met de zich steeds sterker manifesterende drang om te ontkennen en te vergeten. In die zin mag het weinige dat de Duitsers van de eerste generatie hebben verteld niet verloren gaan in de beschaamde stilte van de volgende generaties ; het is immers precies deze stilte die de vergeetelheid de mogelijkheid biedt om zich door te zetten en de geschiedenis bijna onmerkbaar naar de achtergrond te schuiven. Dit is een oproep die, nu de eerste generatie stilaan is verdwenen, krachtiger moet klinken dan ooit in de oren van de tweede en derde generatie.

Het gaat hier echter om een weg die niet zonder gevaren is. Er zal immers steeds opnieuw rekening gehouden dienen te worden met het dreigende gevaar dat men door wetenschappelijke zakelijkheid en jargontaal de persoonlijke en collectieve herinnering ontzenuwt en maakt tot een in stand gehouden traditie, misschien zelfs folklore, die volledig voorbij gaat aan de essentie van de herdenking. Meer dan ooit is in Duitsland de tijd gekomen om van de ontstane afstand tussen deze wereld en de holocaust gebruik te maken om de verdringing, die er gekomen is omdat de eerste generatie na de Tweede Wereldoorlog weer een 'normaal' leven wou opbouwen, af te bouwen en de herinnering aan de holocaust die plaats toe te kennen die haar toekomt. Zij het dat ook dit zal moeten gebeuren in de overtuiging en zelfs de wetenschap dat de ontstane afstand tussen heden en verleden, door het feit dat de laatste getuigen verdwenen zullen zijn, de nodige problemen met zich zal meebrengen. Zeker is in ieder geval dat de vergeetelheid enkel nefaste gevolgen kan hebben voor de toekomst en dat het antisemitisme, zoals de Weense bisschop Krätzl terecht heeft gezegd, niet zal verdwijnen door te zwijgen en geduldig te wachten.

In die zin is het zich herinneren dan ook niet enkel het opnemen van een verantwoordelijkheid voor het eigen zijn, maar ook voor dat van de toekomstige generaties. Omdat moraliteit

immers de grenzen van ruimte en tijd overstijgt, de mensheid ondeelbaar is en alle generaties met elkaar verbonden zijn, hebben mensen, zoals de moraaltheoloog Didier Pollefeyt terecht heeft geschreven, niet alleen een verantwoordelijkheid voor onszelf en voor elkaar, maar ook voor de latere generaties die deel zijn van onze 'morele gemeenschap'. Het is duidelijk dat het Duitse volk hierin, in het bijzonder na de krachtige oproep om vrede en rechtvaardigheid die de slachtoffers van de holocaust hebben nagelaten in de stilte van Auschwitz, het voortouw dient te nemen en hierin gesteund dient te worden door alle andere landen. De holocaust was immers niet enkel een Duitse of Europese les, maar een universele les die de hele mensheid aanbelangt.

Wat in ieder geval roet in het eten dreigt te gooien wanneer het gaat om de inculturatie van het verleden, is de verwarring die er - zelfs onder filosofen en historici - nog steeds bestaat tussen de termen collectieve schuld en collectieve verantwoordelijkheid. Deze misvattingen kunnen immers leiden tot ernstige misverstanden en als gevolg daarvan een ernstige aversie bij de huidige Duitse generatie oproepen tegen een verleden dat nooit mag worden vergeten. De aanleiding tot het opnemen van die verantwoordelijkheid is ongetwijfeld wat Roman Herzog de «schaamte en toorn» heeft genoemd over het feit dat het Duitsers waren die de misdaden tijdens de holocaust hebben begaan en over het feit dat wat gebeurd is, kon geschieden in het land van Kant en Goethe. Uiteindelijk moet dit, aldus nog Herzog leiden tot een gezamenlijk herdenken met de slachtoffers. «Niets», zo stelde hij tijdens een herdenkingsplechtigheid in Bergen-Belsen op 27 april 1995, «mag verdrongen worden, niets mag vergeten worden. We dragen er verantwoordelijkheid voor dat zoiets zich niet meer herhaalt.» Dit is precies waar het bij de notie collectieve verantwoordelijkheid om draait : de tweede en derde generatie en alle generaties die nog zullen volgen, hebben geen enkele schuld aan wat is gebeurd tijdens de Tweede Wereldoorlog, maar zij hebben wel de plicht tegenover zichzelf, tegenover elkaar en tegenover de toekomstige generaties om ervoor te zorgen dat zoiets zich nooit meer zal kunnen voordoen. Het mag dus duidelijk zijn dat collectieve schuld en collectieve verantwoordelijkheid in geen geval los staan van elkaar, maar evenmin aan de zelfde mensen kunnen worden toegeschreven. Daar waar zij die een collectieve schuld dragen ook een collectieve verantwoordelijkheid dragen, kan er van het omgekeerde geen sprake zijn.

De eis van het verleden aan de generaties van vandaag en morgen is dus helder. De herinnering aan en de herdenking van de holocaust moet worden opgewaardeerd en voortgezet. Maar deze lijn dient ook te worden doorgetrokken tot op meer publieke domeinen zoals (inter)nationale herdenkingen. Slechts in deze collectieve rituelen heeft de herdenking van deze onbegrijpbare en onvergelykbare gebeurtenis - hetgeen de joodse denker Emil Fackenheim in zijn boek *To Mend the World* een 'Epoch-making event' heeft genoemd - immers een toekomst. Het is bovendien pas doorheen de herinnering aan Auschwitz en de erkenning van het eigen vergeten van het duistere verleden dat het morele verval in onze eigen maatschappij te begrijpen is. Na Auschwitz, zo heeft Johann Baptist Metz immers terecht aangebracht, is het niet slechts de vraag 'Waar was God?', maar ook 'Waar was de mens?', die centraal dient te staan in het post-holocaust denken. En in ieder geval is het, zoals Theodor Adorno in zijn boek *Minima Moralia* reeds heeft geschreven, «idiot» om te denken dat het Duitse volk vandaag kan leven alsof er toen niets is gebeurd - een regel waarop ook wij, niet-Duitsers, geen uitzondering maken. «Miljoenen joden», zo schreef Adorno, «zijn vermoord geworden, en dat zal een tussenspel zijn en niet de catastrofe zelf. Waarop wacht deze cultuur eigenlijk nog?»

Maar heeft er wat dat betreft in Duitsland sinds mei 1945 een hoopvoller vuur gebrand dan dat dit vandaag, aan het einde van deze afschuwelijke eeuw, het geval is? Blijkbaar heeft het Duitse volk zijn les na zestig jaar hardnekkig stilzwijgen geleerd en is het ook tot haar doorgedrongen dat slechts een bewuste en aanvaarde anamnese een herhaling van de meest onmenselijke gebeurtenis uit de wereldgeschiedenis kan dwarsbomen. In hoeverre de Duitse theologen hierin een belangrijke rol hebben gespeeld, is een onoplosbare vraag; zeker is echter dat zij een bijzonder positieve rol hebben gespeeld in het bewustwordings- en verwerkingsproces dat vandaag aan de gang is in Duitsland.

Wie zijn aandacht richt op de Duitse televisiezender ZDF, zal ongetwijfeld binnen de kortste keren kunnen kennismaken met één of andere indrukwekkende documentaire over de gruwelen die tijdens de nazi-periode werden begaan, en wie een Duitse boekhandel binnenstapt, zal daar geconfronteerd worden met meer Duitstalige werken over de Tweede Wereldoorlog dan ooit het geval is geweest in Duitsland. In die zin is het dan ook enigszins jammer te noemen dat we moeten vaststellen dat de Amerikaanse historici als het ware het aandachtsveld

voor de herinnering aan de holocaust hebben verlegd en dat vooral zij in het kernpunt van de belangstelling staan voor wat dit onderwerp betreft. Door deze overweldigende overzeese belangstelling dreigt immers een belangrijk deel van de Europese en wereldgeschiedenis opgeslorpt te worden door een niet altijd even fijnzinnig soort van geschiedschrijving - denken we maar aan het hele Goldhagen-debat. Desalniettemin doet dit niets af aan de positieve en constructieve manier waarop Duitsland tracht om in extremis, nu de laatste getuigen bijzonder schaars zijn geworden, het stilzwijgen te doorbreken en de 'conspiracy of silence' met een geweldige kracht aan stukken te slaan.

Ongetwijfeld is de tijd gekomen dat ook wij deze inspanningen moeten erkennen en ondersteunen in dienst van een toekomst die weer gedragen zal worden door hoop en niet langer door een beklemmende en remmende angst voor het verleden.

**

Natuurlijk herinner ik het me nog, waarom zou ik het vergeten zijn ? De auto bromde ons over snelwegen, doorheen dorpjes en bespote zelfs de bergen die ons in al hun reusachtigheid leken af te stoppen en terug te sturen - *Zurück und immer geradeaus*. Ik herinner mij ook de gemeenschappelijke glimlach die op het moment van aankomst op onze lippen lag. Een lach omdat het nu echt vakantie was, een lach van opluchting en een lach omdat we gedreven werden door het gevoel alsof we thuiskwamen.

Ik heb jaren een onbezorgde herinnering aan Duitsland gekoesterd omdat Buchenwald mij in die tijd niets bijzonders te vertellen had. Pas later, veel later eigenlijk, kwam ik hardhandig in botsing met het verleden dat mijn geliefde land met haar heerlijke stemmen van wonderlijke mensen achter haar brede rug verborgen hield. («Ben ik minder mooi omdat je m'n verminkingen kent ?» - «Niet echt.» - «Dus toch.» - «Nou ja, het was veel onbezorgder vroeger ; er was op z'n minst één last minder, één herinnering minder. En onbezorgder maakt mooier in dit geval, dus je mag van mij toch niet verwachten dat ik het ten stelligste ontken ?» - «Misschien niet... Is dit het einde dan, scheiden hier onze wegen ?» - «Natuurlijk niet, het is niet het verleden dat ons kan scheiden, het is je doen in het heden en je belofte voor de toekomst die ons nu samenhoudt.»)

Hoeveel heb ik mijn Duitsland vandaag nog te zeggen ? Hoeveel heb ik met haar nog te delen ? Veel meer dan vroeger, denk ik. Waar we toen enkel een glimlach hadden voor elkaar, hebben we nu af en toe een innerlijk gevecht, een gevecht om de interpretatie van wat toen is geschied, en meer dan eens, geloof me, meer dan eens een traan. Het maakt onze band hechter en toont ons dat we boven alles een kwetsbaar mens zijn. Maar laat ik eerlijk zijn, en dat weet je, de aanleiding daartoe is te groot en te onbegrijpbaar ; het blijft een vlek op ons samenzijn. Toch zal ik het eerste op de bres staan wanneer de vlek een steeds breder en dieper wordende kloof dreigt te worden, want onoverbrugbare afstanden zijn voor niemand goed, niet voor jou, niet voor mij.

Misschien moeten we het daar bij laten voor vandaag : de erkenning van het stukje afstand dat nooit de aanleiding voor een afscheid mag vormen, zeker nu ons collectieve bewustzijn zijn weg heeft gevonden.

Bibliografie

R.J. EVANS, *In Hitler's Shadow. West German Historians and the Attempt to Escape from the Nazi Past*, New York, Pantheon Books, 1989.

K. JASPERS, *Die Schuldfrage. Ein Beitrag zur Deutschen Frage*, Zürich, Artemis-Verlag, 1946.

H. KÜNG, *Judaism*. Uit het Duits vertaald door J. BOWDEN [Oorspronkelijke titel : *Die Religiöse Situation der Zeit. Das Judentum*] Londen, SCM Press Ltd, 1992.

H. LICHTENSTEIN & O.R. ROMBERG (Hrsg.), *Täter - Opfer - Folgen. Der Holocaust in Geschichte und Gegenwart*, Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung, 1997.

C. MAIER, *The Unmasterable Past. History, Holocaust and German National Identity*, Cambridge, Harvard University Press, 1988.

J. MANEMANN, 'Liberal Democracy - The End of History' or Carl Schmitt Redivivus ? The Need for an Anamnestic Culture for Germany after Auschwitz, in G. COLIJN & M.S. LITTELL (ed.), *Confronting the Holocaust. A Mandat for the 21st Century*, Lanham, University Press of America Inc., 1997.

J. MANEMANN, *Weil es nicht nur Geschichte ist. Die Begründung der Notwendigkeit einer fragmentarischen Historiographie des Nationalsozialismus aus politisch-theologischer Sicht*, Münster, LIT Verlag, 1995.

J. MANEMANN, *Wider das Vergessen. Entwurf einer Kritischen Theorie des Eingedenkens aus politisch-theologischer Sicht*, in R. BOSCHKI & F.-M. KONRAD (Hrsg.), *Ist die Vergangenheit noch ein Argument ? Aspekte einer Erziehung nach Auschwitz*, Tübingen, Attempto Verlag, 1997.

J.B. METZ, *Zum Begriff der neuen Politischen Theologie 1967-1997*, Mainz, Matthias-Grünewald, 1997.

A. & M. MITSCHERLICH, *De onmogelijkheid om te rouwen. Motieven van een collectief gedrag*. Uit het Duits vertaald door E. GIPHERT en B.M. VAN DER ZIJL [Oorspronkelijke titel : *Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlage Kollektiven Verhaltens*] Amsterdam, Wetenschappelijke Uitgeverij N.V., 1971.

M. MITSCHERLICH, *Onverwerkt verleden. De psychoanalyse van het onvermogen om te rouwen*. Uit het Duits vertaald door M. EILANDER [Oorspronkelijke titel : *Erinnerungsarbeit*] Baarn, Anthos/Uitgeverij in den Toren, 1988.

D. POLLEFEYT, *Après nous le déluge ? De rechten van de toekomstige generaties*, in *Kultuurleven* 60 (1993) 44-45.

F. WIELENGA, *Schaduw van de Duitse geschiedenis. De omgang met het Nazi- en DDR-verleden in de Bondsrepubliek Duitsland*, Amsterdam, 1993.

DE LAATSTE GETUIGEN VERDWIJNEN...

In Memoriam
Jacques ROZENBERG
KZ-A 133328

Op zondag 1 augustus 1999 overleed, na een korte ziekenhuisopname, Jacques - Issac - Jankel - Rozenberg. Het ligt allemaal in de lijn van de verwachtingen, toch is het altijd te vroeg. Jacques was een bijzondere getuige die niet alleen wij, maar ook de vele leerkrachten erg gaan missen.

Jacques ROZENBERG werd op 2 maart 1922 te Grodzisk (Polen) geboren. Datzelfde jaar emigreerde hij naar België. Als jonge man pleegde hij, als lid van de Bund, verzetsdaden in de schoot van de clandestiene pers. In 1943 werd hij verklikt en op straat aangehouden door de Gestapo. Op 31 juli werd hij overgebracht naar de Dossinkazerne te Mechelen. Hij kreeg er het transportnummer 872 en werd met het XXIe konvooi gedeporteerd naar Auschwitz. Het konvooi telde 1563 mensen (waaronder 208 kinderen). Slechts 40 overleefden. Dit overlevingsgetal was één van de laagste. In Auschwitz krijgt hij het registratienummer 133328. Hij verblijft er van juli tot september 1943. Van daaruit wordt hij overgebracht naar het kommando van Jaworzno waar hij tot december 1944 blijft. De Dodenmars bracht hem naar Gross-Rosen, Hersbruck, Flossenburg en Dachau. Op de vooravond van 1 mei 1945 werd hij door het Amerikaans leger bevrijd. Op 10 mei 1945 komt hij aan in België.

Jacques was bang om naar die wereld terug te keren die hem als onmens had behandeld. Die wereld die verantwoordelijk was voor zijn deportatie. De Dodenmars was erg, hij ervoer de pijn van de terugkeer. Hij zei meermaals, hoe

hallucinant het ook moge klinken, dat zijn enige droom een terugkeer naar het concentratiekamp was. Het eigen huis betekende niets meer. Hierdoor was hij soms hard voor zichzelf en de anderen. Langzaam heeft hij een nieuw leven opgebouwd.

Jacques was een aimabel man, een stijlvol man, een trouw man, een man van het hart, een man voor wie Liefde met een hoofdletter alles betekende.

Jacques was een actief beheerder van de Stichting. Hij was ook medestichter van de Belgische Vriendenkring van ex-politieke gevangenen van Auschwitz-Birkenau en Opper-Silezië. Jacques was in vele middens een geëerd getuige, die men spijtig genoeg zal moeten missen.

Auschwitz wordt zwaar om dragen, en toch... !

(Paul DE KEULENAER, Beheerder van de Auschwitz Stichting).

In Memoriam
Richard SUFIT (1925-1999)
A16866

Op zondag 23 augustus 1999 overleed, geheel onverwacht, Richard Sufit, beheerder van de Auschwitz Stichting. We zullen zijn getuigenis heel erg missen.

Zoals de voorzitter van de Stichting, Baron Paul Halter, het op de uitvaartplechtigheid benadrukte, heeft Richard Sufit een grote rol gespeeld bij de oprichting van de Vriendenkring en later, van de Stichting. Hij nam het financiële gedeelte op zich en zorgde ervoor dat de Stichting financieel kon overleven. Hij was alomtegenwoordig.

Richard Sufit werd geboren op 16 september 1925 in Parijs. In 1928 ging hij naar België. Tijdens de oorlogsjaren werkte hij in het verzet in Frankrijk. Hij werd door de Duitsers opgepakt eind april 1944 en geïnterneerd in Drancy. Op 30 juni 1944 werd hij gedeporteerd naar Auschwitz-Birkenau door het LXXVIe konvooi. Hij werkte te Buna-Monowitz en maakte de Dodenmars naar Gleiwitz en Buchenwald waar hij door de Amerikanen werd bevrijd op 11 april 1945.

Hij wilde niet teruggaan naar de plaats van de verschrikking, maar compenseerde dit door zijn verhaal te vertellen in de

scholen. Daar waar hij kon, met humor. Om zijn toehoorders niet te traumatiseren.

Ook David Lachman benadrukte in zijn toespraak zijn rol als getuige. «Hij vertelde zijn verhaal aan die kinderen alsof het zijn eigen kinderen waren. Hij was gelukkig te kunnen vechten voor zijn ideaal, ondanks het lijden dat het zijne was».

(Patrice VAN LAETHEM)

In Memoriam
Jan VAN CALSTEREN
1920-1999
N° 454 Breendonk

*Ook hij droomde van een
betere wereld.
Hij streed en leed er voor.*

Geheel onverwacht overleed Jan Van Calsteren op 9 juli in het Algemeen Ziekenhuis Middelheim in Antwerpen.

Voor een laatste maal weerklonk op band de stem van Jan door de ruimte van de aula 'Chrysant' van het crematorium te Antwerpen. Hij zong op zijn welbekende manier het lied van de Moorsoldaten. Op deze mooie, warme zomerdag werd het kil om ons heen. Nog een van de laatste getuigen die verdween.

Jan werd een eerste maal gevangen genomen op 12 augustus 1942 in Antwerpen. Na twee maanden opsluiting kwam hij vrij. Meteen na zijn vrijlating begon Jan opnieuw met verzetsacties. Op 9 januari 1943 werd Jan voor een tweede maal -na verklikking- opgepakt. Hij werd overgebracht naar Breendonk. Na drie maanden opsluiting in een isolatiecel, werd hij kameroverste van de slaapzaal. Na veertien maanden Breendonk werd hij in februari naar Vucht gebracht. Op 28 mei vertrok hij uit Nederland en kwam via Dachau in Natzweiler terecht. Van hieruit werd hij over Kiel naar Dachau overgebracht. Op 29 april 1945 werd hij bevrijd... maar niet echt, de oorlogsjaren lieten hem niet los. Opkomen voor vrijheid en solidariteit werd zijn levensdoel.

Na zijn opruststelling werd hij bedrijvig in tal van organisaties, zoals het Onafhankelijkheidsfront, de Auschwitz

Stichting, Jeugd en Civisme en nog vele andere. Jan maakte zich ook verdienstelijk door spreekbeurten te geven in scholen en door leerlingen en leerkrachten te begeleiden bij hun bezoeken aan Breendonk.

Jan Van Calsteren heeft de strijd voor een menswaardig bestaan nooit opgegeven. Toch heeft hij op 9 juli 1999 de wapens moeten neerleggen. Omringd door talrijke geestesgenoten en vrienden werd deze gewapende weerstander met de nodige sereniteit bijgezet op het erepark van de politieke gevangenen 1940-1945.

Meermaals mocht de Auschwitz Stichting op hem een beroep doen, hij was een trouw en gereputeerd schrijver van korte stukjes en boekbesprekingen in het tijdschrift van de Stichting en een zeer gewaardeerd spreker in talrijke scholen van het Vlaamse land. Jan was een fier man, een man uit een stuk, een man zonder compromissen.

(Paul DE KEULENAER, Beheerder van de Auschwitz Stichting).

Patrice VAN LAETHEM

Wetenschappelijke

Medewerker Auschwitz

Stichting

Verhandelingswedstrijd van de Auschwitz Stichting schooljaar 1998-1999.

De verhandelingswedstrijd van de Auschwitz Stichting voor de derde graad uit het secundair onderwijs stond voor het schooljaar 1998-1999 in het teken van het getuigenis. Aan de deelnemers werd volgend thema voorgelegd :

«Wie luistert naar een getuige, wordt zelf een getuige».

De leerlingen kregen deze toelichting bij de opdracht :

*«Luisteren naar de stem van het verleden
is luisteren naar de stem van mensen,
is luisteren naar mensen met een soms bitter verhaal.
Mensen die door dat verleden voor het leven zijn getekend,
Maar mensen die gelukkig voor ons veel hebben opgetekend.*

*Elie Wiesel is zo iemand. Jood opgepakt in 1944,
gedepoteerd naar Birkenau. Hij verbleef in Auschwitz : een
concentratiekamp, een vernietigingskamp, waar anderhalf
miljoenen joden en niet-joden werden vergast en verast.
Hij verloor zijn vader, zijn moeder en zijn zus in dat verleden.*

*Elie Wiesel is nog een levende getuige.
Hij vertelt, zoveel mogelijk, zo juist mogelijk.
Hij vraagt ons naar hem te luisteren als getuige, want hij wil
voorkomen dat er met dat verleden niets wordt gedaan.
Hij wil dat er lessen worden getrokken uit dat verleden, hij
wil dat we zijn getuige worden en blijven, hij vraagt ons
vooruit te kijken want hij zegt :*

«Wie luistert naar een getuige, wordt zelf een getuige»

Ook dit jaar was er een ruime belangstelling voor de wedstrijd van scholen uit de verschillende onderwijsnetten uit de provincies Oost- en West-Vlaanderen, Limburg, Antwerpen, Vlaams-Brabant en Brussel. De jury heeft voor de provincie Antwerpen geen laureaat toegekend. De andere provincies hebben een laureaat. De winnaars hebben een cheque ter waarde van 5.000 Bef en een gratis deelname aan de studiereis naar de kampen van Auschwitz-Birkenau tijdens de paasvakantie 2000, ter waarde van 30.000 Bef, ontvangen.

De jaarlijkse verhandelingswedstrijd kan rekenen op de steun van de respectievelijke provinciebesturen.

Hieronder publiceren wij de verhandelingen van de verschillende laureaten.

PROVINCIE WEST-VLAANDEREN
ROSE VAN ISACKER
St-Vincentiusinstituut Torhout

Hun nalatenschap

Wie luistert naar een getuige wordt zelf een getuige, dat zegt Elie Wiesel, een overlevende van een concentratiekamp. Ik geef hem gelijk. Als je naar zijn verhaal luistert, of naar het verhaal van de vele anderen, dan kun je het doorvertellen aan anderen. Aan iedereen die wil horen, je vrienden, je familië, je bureu, de hele wereld... Maar waarom zou je een getuige worden, wat is er daar nu zo belangrijk aan ?

Eerst en vooral, als je een getuige wordt, kun je meehelpen de geschiedenis levend te houden. Als de oudere generatie getuigen sterft, dan kent de jongere generatie nog steeds de waarheid. We moeten er dan wel voor openstaan, en het hele verhaal kennen. De beide kanten van het verhaal, zowel van de joden als van de Duitsers, zowel van de slachtoffers als van degene die de slachtoffers maken. Slechts dan kunnen we de hele waarheid te weten komen. Indien niet, kleuren we onze visies en gaan we veralgemenen : de Duitsers zijn slecht omdat ze de joden hebben uitgemoord. Dit klopt niet. In elk volk zijn er goede en minder goede mensen. Er zijn Duitsers geweest die niets liever wilden dan in vrede leven met de joden en zo zullen er ook wel lastige joden zijn geweest. We mogen niet overgaan tot het haten van de Duitsers want dan zouden we niet veel beter zijn dat zij die in de oorlog zoveel kwaad deden.

Ten tweede kunnen we door de waarheid aan iedereen te vertellen, voorkomen dat het opnieuw gebeurt. We kunnen ons kritisch opstellen tegenover wat de media en bepaalde mensen ons vertellen. We mogen ons niet laten meeslepen in vooroordelen en haat want deze factoren vormen de onderbouw voor volkerenmoorden en oorlogen. We kunnen bijvoorbeeld als we naar de stembus stappen een bewuste keuze maken. Ons informeren en niet zomaar voor een nationalistische partij stemmen die onverdraagzaamheid met zich meebrengt. We kennen de gevolgen ervan. Als mensen moeten we de kennis die we halen uit het verleden toepassen op het heden en de toekomst. We mogen niet blijven steken in het verleden. De lessen die we door de verhalen leren, moeten we gebruiken om vooruit te kijken, om te voorkomen dat het opnieuw gebeurt. Je hoeft maar de eerste de beste krant open te slaan en je wordt geconfronteerd met oorlog. Dat moeten we verwijderen.

Ten derde waren het mensen die in de Tweede Wereldoorlog werden afgeslacht, mensen zoals jij en ik. Het is met de joden gebeurd, het kan met iedereen gebeuren, elk volk. In onze welvaartsmaatschappij evenzeer als in de ontwikkelingslanden. Het gaat iedereen aan wat er gebeurd is, de hele mensheid. Daarbij zijn we het de joden verschuldigd om te luisteren. Niet willen luisteren is niet willen weten, niet willen de waarheid erkennen en zo de verantwoordelijkheid ontlopen zoals in het verleden. Ten slotte kan het voor de getuigen zelf genezend werken om hun verhaal te vertellen. Om begrepen te worden, om gehoord te worden.

De getuige van de concentratiekampen vertellen erge verhalen. Maar zij zijn niet de enigen naar wie we moeten luisteren. De Koerden, de Kosovaren, daklozen, armen hebben ons ook nog veel te vertellen. We moeten ook naar hen luisteren.

De getuigenissen van de overlevenden van de concentratiekampen, zijn het enige wat ze ons kunnen geven, het is hun nalatenschap. De rest is hen ontnomen, hun familie, hun bezit, hun verleden, hun leven. Het doel van hun verhalen is om er voor te zorgen dat het NOOIT meer opnieuw gebeurt. We moeten de waarheid weten.

**PROVINCIE LIMBURG
ELLEN GEURTS
ONBEVLEKTE ONTVANGENIS TONGEREN**

«Wie luistert naar een getuige, wordt zelf een getuige».

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de mensenrechten zwaar geschonden en bereikte de onverdraagzaamheid van de Duitsers ten opzichte van de Joden haar hoogtepunt. De Joden werden vervolgd en nog het ergst van alles, ze werden opgesloten in concentratiekampen waar ze zwaar werden mishandeld. Dit kan ik met zekerheid zeggen want ik ben een getuige van Wereldoorlog II. Een getuige word je echter niet van de ene op de andere dag als je het niet zelf hebt meegeemaakt. Je groeit stilaan door de jaren heen tot een volwaardige getuige.

Toen ik een jaar of negen was, leek de Wereldoorlog zeer veraf. Het enige wat ik toen wist over de Wereldoorlog kwam immers alleen uit de verhalen die mijn opa mij vertelde. De volgende jaren die kwamen is hij mij blijven vertellen over zijn ervaring die hij had opgedaan in de oorlog, hebben we samen enkele video's bekeken en hebben we ook militaire kerkhoven bezocht. Zo ben ik dan gedurende deze jaren stilaan gegroeid tot een getuige van Wereldoorlog II. Maar toch vond ik dat ik me nog geen volwaardige getuige kon noemen. Ik had immers alleen nog maar gehoord over de oorlog en de concentratiekampen, ik had deze laatste nog niet gezien. Daar kwam echter verandering in toen we het concentratiekamp in Struththof bezochten. Daar zag ik immers met mijn eigen ogen in wat voor een onmenselijke toestanden de mensen moesten leven en hoe ze behandeld werden.

Een getuige zijn van een gebeurtenis van wereldbelang is zeer belangrijk. Niet alleen omdat 'getuige zijn' betekent dat je op de hoogte bent van de gebeurtenis maar ook omdat het je de mogelijkheid geeft om er een les uit te trekken. Het wordt echter steeds moeilijker om een getuige te worden van Wereldoorlog II. Dit omdat veel foto- en beeldmateriaal gedurende de jaren is verloren gegaan maar ook omdat het aantal rechtstreekse getuigen steeds kleiner en kleiner wordt. Ondanks dit alles zijn toch nog veel mensen de afgelopen jaren getuige geworden van Wereldoorlog II.

Maar we moeten niet speciaal een getuige van Wereldoorlog II zijn om te weten en om te leren hoe we onverdraagzaamheid moeten aanpakken en hoe we racisme uit de wereld moeten helpen. In de loop der jaren zijn er immers nog voldoende oorlogen geweest, zoals de Vietnamoorlog en de oorlog tussen Iran en Irak, waarvan we een getuige kunnen zijn of worden en waar we deze lessen uit kunnen trekken. Maar jammer genoeg wijst de oorlog tussen de Serviërs en de Kosovaren die er vandaag heerst in Joegoslavië erop dat we onze lessen nog niet getrokken hebben en ook dat we er nog niet veel aan hebben gedaan om deze problemen op een vreedzame manier te proberen op te lossen. Want weer al eens is onverdraagzaamheid en het gebrek aan communicatie de aanleiding geworden van de wrede oorlog.

Op het eerste gezicht zou men dus kunnen zeggen dat de getuigenissen van de oorlogen en de andere gewapende conflicten nutteloos zijn en dat het ook geen nut meer heeft om nog een getuige te worden. Dit is echter niet waar. Alhoewel we uit de getuigenissen nog niet fatsoenlijk geleerd hebben hoe we de problemen op een vreedzame manier moeten aanpakken en oplossen en hoe we met elkaar moeten communiceren, hebben ze ons wel al geleerd dat we als getuige solidariteit en naastenliefde moeten tonen om zo de strijd voor de getroffen volkeren lichtjes draaglijker te maken. Deze solidariteit is vandaag dan ook merkbaar in heel Europa en zelfs in bijna heel de wereld. Iedereen en elk land in Europa doet immers zijn best om de vluchtelingen zo goed mogelijk op te vangen maar ook om hulpgoederen te sturen en hulpacties te organiseren. De reden voor de massale solidariteit met de vluchtelingen en Kosovo en het feit dat we gemakkelijk een getuige kunnen worden van deze oorlog in Joegoslavië heeft alles te maken met het feit dat de getuigenissen van de Kosovaren en de Serviërs, dankzij de moderne technologie, veel gemakkelijker de buitenstaanders kunnen bereiken dan tijdens en na de Wereldoorlog II. Er zijn immers elke dag rechtstreekse getuigenissen op het nieuws en in de kranten terug te vinden. De moderne technologie en de betere middelen om foto- en beeldmateriaal te bewaren zullen dan ook hopelijk de volgende generaties de mogelijkheid geven om een getuige te worden die niet alleen weet hoe hij solidariteit moet tonen maar ook weet hoe hij kan meehelpen om een conflict op een vreedzame manier op te lossen, zonder bloedvergieten.

Een getuige zijn is dus belangrijk omdat het ons de mogelijkheid geeft om te leren uit het verleden en ons zo de mogelijkheid geeft om problemen en conflicten in het heden en de toekomst op een vreedzame manier te proberen op te lossen.

Een getuige moet niet enkel toekijken, ze moet vooral handelen.

PROVINCIE OOST-VLAANDEREN

Eva DE WAELE

KTA BRAKEL

Wie luistert naar een getuige, wordt zelf een getuige.

Wat kan een getuigenis veranderen ? Wat is het effect op de maatschappij wanneer iemand zijn verhaal doet en ons het onrecht dat hem is aangedaan meedeelt ? Geloven wij het graag, geloven wij graag tot wat de mens in staat is of hebben wij op z'n minst enkele harde bewijzen nodig ? Kunnen we ons aan de hand van een mondeling verslag concreet voorstellen wat er zich ooit heeft afgespeeld ? Is een verhaal de basis voor verandering, mentaliteitsverandering ?

Misschien zijn in bepaalde gevallen getuigenissen relatief waardeloos, maar ooit werden we massaal geconfronteerd met de verhalen van personen die allemaal dezelfde ellende hadden ondergaan. Toeval was hier uitgesloten, die gruwel moest plaatsgevonden hebben. Overall reacties, iedereen is verbaasd, niemand kan erbij en niemand kan het zich concreet voorstellen, maar toch blijft de verschrikking hangen. Iedereen die toen luisterde naar een getuige werd wellicht, voor een deel, zelf een getuige en precies deze sterke eensgezinde overtuiging was de basis voor verandering. Maar, voor hoe lang ?

De jaren verstrijken, de verhalen vervagen, het algemene tumult trekt langzaam weg en iedereen is opnieuw druk doende met zichzelf. Maar, de getuigen blijven. De angst, de verbittering zal nooit wegebben bij hen. Wel bij ons... wat te doen als ze sterven ? Misschien bemerken we op het eerste gezicht geen probleem. Het zijn toch ook gewone mensen met een eigen verhaal. Alleen, hun verhaal heeft ooit de maatschappij hard geraakt, omgekeerd, doen walgen van zichzelf. Hun verhaal heeft ervoor gezorgd dat er maatregelen van hogerhand getroffen werden die een soortgelijk drama absoluut zouden voorkomen.

Maar waar staan we nu ? Hebben getuigenissen van getuigenissen dezelfde uitwerking als rechtstreekse getuigenissen ? Ik vrees ervoor.

Het emotionele in de getuigenis is verdwenen, daardoor is ze gedegradeerd tot een feit, dat ooit heeft plaatsgevonden en dat we moeten voorkomen.

Als een getuige verdwijnt, gaat er ook een groot deel van z'n verhaal verloren.

Dit heeft onvermijdelijk gevolgen. Men merkt het aan de idealen van velen van de nieuwe generatie. Meer en meer maken onderscheid in kleur, godsdienst of uiterlijk en voelen zich beter dan de rest van de wereld. Waren dit niet de beginselprincipes van zij die de gruwel ooit teweegbrachten ; zij, die weerhouden zouden worden om ooit nog hun overtuiging te verkondigen of hun ideeën te realiseren ?

Hieruit blijkt dus, dat deze getuigenis niet het effect, dat men voorgesteld had, heeft bereikt. Sterker, zij lijkt vandaag nog slechts weinig te betekenen voor bepaalden onder ons. Zal de geschiedenis zich dan toch onvermijdelijk herhalen en lopen wij blindelings dezelfde miserie tegemoet ?

Zijn getuigenissen gedoemd om te vervagen en ons uiteindelijk niets bij te brengen ?

Hopelijk heb ik het bij het verkeerde eind en schuilt er wel waarheid in de titel.

PROVINCIE VLAAMS-BRABANT EN BRUSSEL

Tim VAN ROMPAY

Koninklijk Atheneum Vilvoorde

«Wie luistert naar een getuige, wordt zelf een getuige»

«Wir haben es nicht gewußt». Deze kreet werd vlak na oorlog maar al te vaak gehoord. Spijtig genoeg weerklinkt ze vandaag de dag nog. Wij hebben de taak erover te waken dat steeds minder mensen niet begrijpen of weten wat er in de periode tussen de jaren '30 tot 1945 is gebeurd. De kans om een jongere te vinden die nog nooit van de holocaust heeft gehoord moet tot nul worden herleid. Jong of oud, blank of zwart, Christene of Boedhist, moet weten wat voor onmenselijke daden mensen kunnen plegen.

Daarvoor dienen de getuigen. Ze mogen zich niet terugtrekken of afzonderen, neen, ze moeten, zolang ze nog kunnen, de mensheid alert maken want we zien dagelijks nog overduidelijk dat de mensen de gevolgen van hun daden niet onder ogen zien. De getuigen moeten vertellen over wat niet meer herhaald mag worden.

Hier in België groeien wij rustig en onbekommerd op, we zien wel beelden op de TV van oorlog, geweld en wandaden. Maar we voelen ons vrij als we 's avonds met mama en papa in de zetel zitten. We vergeten achter wel dat een vliegtuig op twee uur tijd ons in oorlogsgebied brengt. Wij hebben de neiging toch nog te klagen over ons leven, maar wanneer dan een getuige voor je staat en hij zijn verhaal doet, over honger, eenzaamheid, verdriet, teleurstellingen, ontgoochelingen en ellende in een concentratiekamp, dan kunnen we niet anders dan toegeven dat we een heerlijk leventje leiden.

Mensen zoals Elie Wiesel hebben een voorbeeldfunctie. Zij hebben een verhaal te vertellen, een verhaal dat iedereen moet aanhoren opdat de ernst van onze taak tot ons doordringt. Inderdaad, wij hebben ook een taak. Door het onverbiddelijk verdertikken van de tijd zijn er steeds minder getuigen. Wij moeten dienen als doorgeefluik naar onze kinderen en kleinkinderen. Geschiedenisboeken zijn te onpersoonlijk, het is een saai hulpmiddel, maar wanneer dan iemand kan vertellen over wat hij zelf heeft meegemaakt, dan word je met de neus op de feiten gedrukt. Je wordt persoonlijk benaderd en je voelt aan dat je verplicht bent om datgene wat verteld wordt, verder uit te dragen. Wij zijn verplicht naar hen te luisteren, zij hebben niets onbelangrijks te vertellen. Elke anekdote, elke dag, iedere vorm van ellende die zij hebben meegemaakt, moeten wij in ons opnemen, onze conclusies trekken en er dan voor zorgen dat de boodschap goed overgebracht wordt. Zodat dergelijke wandaden niet meer aanschouwd hoeven te worden.

Wij kunnen niet spreken uit onze eigen ervaringen. Dus moeten wij hun boodschap beter uitdragen dan zij zelf. Nu zijn ze nog levende bewijzen. Ons verhaal mag niet aan kracht inboeten over pakweg 50 jaar ondanks het feit dat we geen lichamelijke getuigen zijn. We zijn nog geen getuige, we moeten het worden, met de nadruk op worden :

«we zijn nog geen getuigen : we moeten het worden !»

Mededelingen

Prijs van de Auschwitz Stichting

De Prijs van de Auschwitz Stichting, een jaarlijkse prijs voor een onuitgegeven en origineel werk over het nazikampensysteem, werd dit jaar niet toegekend. Ondanks het recordaantal inzendingen (18) en hun bijwijken zeer sterke kwaliteit, heeft geen enkele van de aangestelde jury's de prijs toegekend. Desondanks stelt de Auschwitz Stichting verheugd vast dat de wetenschappelijke interesse voor het onderwerp bij jonge studenten groot blijft.

Daarom werd aan enkele kandidaten een onderzoeksovereenkomst voorgesteld met het oog op de publicatie van een artikel. Het betreft volgende kandidaten:

- ROSOUX, V.-B. *“Mémoire, responsabilité, pardon. De Ricoeur à l'éthique reconstructive”*.
- SURIN, F. *“Les stratégies narratives face aux expériences extrêmes”*.
- VAN SAMANG, F. *“De nazi-ideologie”*.
- PERAHIA ZEMOUR, E. *“Le particularisme des Juifs de Grèce durant la déportation”*.
- OOSTERLINCK, K. *“Les emprunts publics sous l'occupation”*.

Studiereis naar Auschwitz-Birkenau

De studiereis van de Auschwitz Stichting, ten behoeve van leerkrachten en animatoren uit het vormingswerk, naar de vernietigingskampen van Auschwitz-Birkenau vindt plaats van 20 t.e.m. 23 april 2000 (Data onder voorbehoud).

Die reis vindt plaats in aanwezigheid van kampoverlevenden. De bezoeken aan de kampcomplexen worden telkens gevolgd door debatten.

Prijs: 15.000 BEF, uitsluitend voor leerkrachten, en animatoren uit het vormingswerk; 25.000 BEF voor de anderen. Zijn in de prijs inbegrepen: vliegtuigticket, over-

nachting vol pension, geleide bezoeken kampen, geleid
bezoek Krakau.

Voor meer inlichten en voor de inschrijvingsmodaliteiten,
schrijf, bel of fax naar de Auschwitz Stichting,
Huidevettersstraat 65, 1000 Brussel. Tel: 02/5127998; fax
02/5125884. (Vragen naar Mevr. Nadine PRAET)

Pedagogische diensten

- **Omkadering van schoolprojecten**

De Auschwitz Stichting stelt haar documentatie en de kennis van haar wetenschappelijke en administratieve medewerkers ter beschikking van de onderwijsinstellingen om diverse schoolprojecten te begeleiden. Voor zij die erom vragen stelt ze alles in het werk om de kampoverlevenden een levendige getuigenis te laten brengen in de klassen. Dat is een pedagogische dienstverlening van onschatbare waarde. De getuigenissen worden gekenmerkt door hun emotie en waarachtigheid.

- **Pedagogische voordrachten**

Op aanvraag van directies en leerkrachten verzorgt de Auschwitz Stichting voordrachten van overlevenden van de naziconcentratie- en nazivernietigingskampen en wetenschappelijke medewerkers van de Stichting. Verschillende thema's kunnen hierbij worden aangesneden : fascisme, deportatie, nazi-volkerenmoord, racisme, antisemitisme, enz... De voordrachten kunnen worden gevolgd door een debat met de leerlingen en leraren.

- **Rondreizende tentoonstelling**

«De concentratiekampen en vernietigingspolitiek van de nazi's in hun historische context 1914-1945»

De Auschwitz Stichting stelt deze tentoonstelling ter beschikking van de onderwijsinstellingen. De tentoonstelling bevat een tweehonderdvijftigtal documenten en onderschriften die handelen over de belangrijkste momenten van de hedendaagse geschiedenis : de Eerste Wereldoorlog, de crisissen van de Weimar-republiek, de grote wereldcrisis, de opkomst van het fascisme in

Europa en de Tweede Wereldoorlog. De tentoonstelling verwijst naar de veelheid van oorzaken en de historische complexiteit die uiteindelijk hebben geleid tot een van de grootste catastrofes in de geschiedenis : de nazi-concentratiekampen en -volkerenmoord.

- **Bezoek aan Breendonk**

Bezoek aan het Fort van Breendonk, een transitkamp tijdens de bezetting. Zowel de historische plaats als het museum getuigen van de nazi-criminaliteit maar ook van het verzet tegen de bezetter in België.

Voor meer inlichtingen, Fort van Breendonk : 03/886.62.09

- **Het Studie- en Documentatiecentrum**

Leerkrachten, universiteitsstudenten en wetenschappers kunnen een beroep doen op de gespecialiseerde bibliotheek die meer dan 6.000 boekdelen telt. Ze hebben betrekking op het Interbellum, het Derde Rijk, de deportatie, het antisemitisme, nazi-criminaliteit en volkerenmoord.

Het studie- en documentatiecentrum is op werkdagen voor het publiek toegankelijk van 9u30 tot 15u45. Het personeel van het centrum staat ter beschikking van studenten en wetenschappers.

Voor bezoeken en afspraken met de wetenschappelijke staf moet u vooraf met de administratie van de Auschwitz Stichting contact opnemen, hetzij schriftelijk (Huidevettersstraat 65, 1000 Brussel), hetzij telefonisch (02/512.79.98).

- **Gespecialiseerde fototheek**

De fototheek omvat zowat 3.500 foto's waarvan er 1.000 betrekking hebben op de concentratie- en vernietigingskampen.

- **Verhandelingswedstrijd**

De verhandelingswedstrijd richt zich tot het 1ste en 2de jaar van de 3de graad uit alle netten van het onderwijs. De proef wordt afgelegd in de instelling zelf rond de periode van 27 januari. Hij bestaat erin een thema uit te werken. De maximale lengte van de verhandeling bedraagt 2 bladzijden of 1 bladzijde recto verso.

Inschrijven voor de verhandelingswedstrijd kan voor 31 december. Voor meer inlichtingen kan u terecht op telefoonnummer 02/512.79.98.

Algemeen reglement - Hoger secundair Onderwijs, 1ste, 2de jaar van 3de graad

Art. 1 - De Auschwitz Stichting, studie- en documentatiecentrum schrijft een jaarlijkse wedstrijd uit ter nagedachtenis aan alle slachtoffers van de nazi-concentratie- en vernietigingskampen.

Art. 2 - De proef bestaat uit het schrijven van een verhandeling waarvan het onderwerp jaarlijks bepaald wordt. De duur van de proef is drie uren. Door de betrokken leerkracht kan een toelichting gegeven worden bij de afname van de proef. De verhandelingen zullen zowel op inhoud (2/3) als op stijl (1/3) beoordeeld worden.

Art. 3 - De jaarlijkse prijzen voor de bekroning van de beste inzendingen worden uitgereikt in de maand voor de paasvakantie.

Art. 4 - Per provincie wordt één prijs uitgereikt ten bedrage van 5.000 BEF. Bovendien mogen de laureaten gratis deelnemen aan een studiereis naar Auschwitz-Birkenau georganiseerd door de Auschwitz Stichting. De reis ter waarde van ruim 30.000 BEF duurt 5 dagen en vindt plaats tijdens de Paasvakantie. De Auschwitz Stichting behoudt zich het recht voor de be kroonde werken te publiceren.

Art. 5 - De inzendingen worden geadresseerd aan de Heer Paul Halter, voorzitter van de Auschwitz Stichting, Huidevetterstraat 65, 1000 Brussel op de voorziene datum van de toepassingsmodaliteiten van het reglement.

Art. 6 - De inzendingen worden beoordeeld door een jury samengesteld uit leden van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting, leerkrachten en personen van wie de opname wenselijk wordt geacht. Elk jurylid brengt verslag uit over de inzendingen die hem of haar worden voorgelegd. Na kennisname van het geheel der verslagen gaat de jury over tot de toekenning van de prijzen. Tegen de beslissing van de jury is geen beroep mogelijk.

Art. 7 - Alles wat niet vermeld wordt in dit reglement, valt onder de bevoegdheid van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting.

• Joods Museum van Deportatie en Verzet - Kazerne Dossin - Mechelen.

Het Museum van Deportatie en Verzet van de Joden van België is in een vleugel van de voormalige «Kazerne Dossin de Saint Georges» gevestigd. Deze historische site is ook een oord van herinnering. Hier, halfweg tussen Brussel en Antwerpen, organiseerden de nazi's het «SS-Sammellager Mecheln», het verzamelkamp van de deportatie van de Joden van België.

Het «SS-Sammellager Mecheln» is het vertrekpunt van een deportatie zonder terugkeer. Tussen 1942 en 1944 voerden 28 konvooien 25.257 gevangenen van Mechelen naar Auschwitz in Polen. Twee derden van hen werden bij hun aankomst vergast. Bij de bevrijding van de kampen waren er nog slechts 1.207 in leven. De kazerne Dossin was, in de meeste letterlijke betekenis van het woord, een wachtkamer van de dood.

Het museum van Deportatie en Verzet van de Joden van België toont en vertelt de geschiedenis van de «Endlösung» in België en Europa.

In het museum komen meerdere onderwerpen aan bod : de hulp en de steun aan de SS'ers -nochtans slechts een kleine groep- vanuit Belgische instellingen, de collaboratie van extreem-rechtse bewegingen, de moord op bijna de helft van de Joden in België, het verzet van de Joden die aan de deportatie weten te ontsnappen, de hulp en de medewerking van een brede laag van de Belgische bevolking, in het bijzonder de redding van de Joodse kinderen.

Adres : Goswin de Stassartstraat 153, B - 2800 Mechelen.

Tel. 015/29.06.60 , fax 015/29.08.76.

Gratis toegang.

Open van zondag tot donderdag van 10 tot 17 uur.

Groepsbezoek na afspraak. Interactieve rondleiding in het Nederlands, Frans en Engels.

Een didactische documentatiemap staat ter beschikking van de leerkrachten. Ook andere publicaties staan ter beschikking, o.m. BEER, R. en DE KEULENAER, P. (red.) *KZ 5148*. Antwerpen, 1992 en VANERMEN, S. *De ontkenning van de jodenuitroeiing. Het negationisme en de invloed ervan op extreem-rechts in België*. Brussel, 1996.

• Audiovisuele interviews

Sinds 1992 neemt de Auschwitz Stichting, in samenwerking met de Universiteit van Yale en haar programma *Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies*, audiovisuele interviews af van kampoverlevenden en overlevenden van de nazigenocides. Dit programma heet: «*De herinnering aan de nazimisdaden en -genocides*». Tot op heden hebben we meer dan 150 interviews afgenomen, die tussen de 8 en de 15 uren duren. Daarom kunnen de interviews afgenomen worden op meerdere dagen.

In het kader van dit programma verzamelt de Stichting de getuigenissen van al diegenen die slachtoffer zijn geweest van het nazikampensysteem en de -genocides. Wij doen een oproep aan alle betrokken herinneringscentra, zoals overlevenden van Auschwitz, Dachau, Buchenwald, Dora, Mauthausen, Ravensbrück, Stutthof, Sachsenhausen, Neuengamme, ... maar ook aan de slachtoffers van de nazigevangenissen.

De interviews vinden plaats op locatie en kunnen thuis, bij de getuige, worden afgenomen. Die interviews zijn volledig vrij. De twee interviewers komen niet tussen en laten de getuige vrijuit praten. Wij voeren ook geen enkele montage uit op het beeldmateriaal.

Het doel van die opnames is niet alleen wetenschappelijk, maar ook pedagogisch. Wij denken aan de toekomst. Ooit zullen de getuigen er niet meer zijn. Daarom kunnen die opnames in scholen worden gebruikt om de jongeren te waarschuwen voor de gevaren van het fascisme.

De getuige krijgt een kopij van zijn of haar interview. Een andere kopij wordt opgestuurd naar de universiteit van Yale. De originelen worden door de Auschwitz Stichting bewaard.

Indien u geïnterviewd wil worden, of indien u overlevenden van de naziconcentratie- en nazivernietigingskampen kent, of indien u gewoon meer informatie wil

over het audiovisueel programma, aarzel dan niet contact op te nemen met de Auschwitz Stichting op het nummer 02/512 79 98.

• Prijs van de Auschwitz Stichting

REGLEMENT

Art. 1 - De Auschwitz Stichting, Studie- en Documentatiecentrum over de concentratiekampen, stelt de Prijs van de Auschwitz Stichting in ter herdenking van de slachtoffers gevallen in de concentratie- en vernietigingskampen onder het nazisme.

Art. 2 - De Prijs van de Auschwitz Stichting wordt jaarlijks toegekend in de maand maart ter bekroning van een onuitgegeven en origineel werk dat een belangrijke bijdrage levert aan de ontwikkelingen die geleid hebben tot het nazikampensysteem.

Art. 3 - De Prijs van de Auschwitz-Stichting bedraagt 50.000 Bfr. Hij kan niet opgedeeld worden en wordt niet verhoogd indien hij gedurende één of meerdere jaren niet zou uitgereikt worden. De Auschwitz Stichting behoudt zich het recht voor het bekroonde werk te publiceren.

Art. 4 - De Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting, op voorstel van de jury, behoudt zich het recht voor om een laureaat een supplementaire navorsingssubsidie toe te kennen.

Art. 5 - Drie exemplaren dienen geadresseerd te worden aan de Auschwitz Stichting t.a.v. Baron Paul Halter, Huidevettersstraat, 65 te 1000 Brussel ten laatste op 31 december van elk jaar. De exemplaren van niet weerhouden werken zullen teruggestuurd worden naar de auteurs.

Art. 6 - De werken zullen onderzocht worden door een jury die speciaal voor deze gelegenheid wordt samengesteld. Zij is samengesteld uit enerzijds leden van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting alsook uit personen waarvan de opname in de jury wenselijk wordt geacht. Elk jurylid stelt een rapport op over de kandidaturen die hij verzocht werd te onderzoeken. Na kennisname van alle rapporten zal de jury zich beraden

over het toekennen van de Prijs. Er is geen beroep mogelijk tegen de beslissing van de jury.

Art. 7 - Alle zaken die niet voorzien zijn in dit reglement vallen onder de bevoegdheid van de Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting.

SUGGESTIES VOOR ONDERZOEKSTHEMA'S

Geschiedenis en Historiografie

Collaboratie/Verzet/Deportatie/Vervolging van joden en zigeuners/Verplichte tewerkstelling/Het verblijf in België van Duitse emigranten vanaf 1933/Houding van de Belgische regering in Londen tegenover de jodenvervolging in het bezette België/De houding van het Belgische administratieve-, juridische en politie-apparaat ten aanzien van de deportatie tijdens de nazi-bezetting/Belgische historiografie over de Tweede Wereldoorlog - balans, analyse, methodologie/Geschreven en mondelinge getuigenissen/De rapatriëring naar het bevrijde België/Het Belgische en Internationale Rode Kruis gedurende de Tweede Wereldoorlog/Het dagelijkse leven tijdens de nazi-bezetting/enz.

Economie

De economische crisis van 1923 en 1929/De leer der geleide economie/De oorlogseconomie/Vakbonden en werkgevers tijdens de nazi-bezetting/De exploitatie van de concentratoire arbeid en economie/De economische heropbouw na de oorlog/enz.

Sociale en politieke wetenschappen en filosofie

Analyse van de totalitaire systemen en hun ideologie/De houding van sociale groepen, politieke partijen, instellingen en Kerken ten opzichte van het fascisme en de Nieuwe Orde/Geschiedenis van het antisemitisme/De intellectuelen en het fascisme, de Nieuwe Orde en het ideologische totalitarisme/Filosofie, theologie en zedenleer na Auschwitz/De Belgische repressie- en zuiveringspolitiek in verband met de collaboratie/enz.

Psychologie-Psychiatrie-Geneeskunde

De autoritaire en fascistische persoonlijkheid/-Massapsychologie en propaganda/De politieke mobilisatiemythes/De leidersfiguur/Statuut en functies van de geneeskunde en de psychoanalyse in het Derde Rijk/Het nazi-euthanasieprogramma/Het statuut van het wetenschappelijke onderzoek in het Derde Rijk : rassenkunde, volkshygiëne, geneeskunde/Sociaal-psychologische verklaring voor uiterst rechtse bewegingen of fascistische gedragshoudingen/enz.

Kunstgeschiedenis en Letteren

De esthetica der nazi's/De producties der «Exil»-kunst/De concentrationaire Kunst/De artistieke producties van de Nieuwe Orde, collaboratie en verzet/enz.

Recht

De juridische evolutie van de rechtsstaat naar de totalitaire staat/De rechtsstaat, de uitzonderingstoestand, de dictatuur, de totalitaire staat/Rechtspraak en rechtsleer in het Derde Rijk/Misdaden tegen de mensheid : processen, jurisprudentie en rechtsleer/De regeringspolitiek met betrekking tot de uitlevering van oorlogsmisdadigers/De Belgische «Commissie voor Oorlogsmisdaden»/De Belgische krijgsauditoriaten en de zuivering en repressie/De Belgische rechtbanken en de processen in verband met racisme, antisemitisme, uiterst rechts en privé-milities/enz.

Communicatiewetenschappen en journalistiek

Persanalyse omtrent collaboratie, verzet/Analyse van de Belgische radio-uitzendingen te Londen/Analyse van de werking van INBEL te Londen/De filmjournalen tijdens de bezetting/De naoorlogse verspreiding van films over de oorlog en de concentratiekampen/Analyse van persagentschappen tijdens de bezetting/De censuur/Naoorlogse collaboratie, racisme, antisemitisme/enz.

Audiovisuele media en theater

De rol van audiovisuele media bij het overbrengen van de nagedachtenis aan de nazi-misdaden en -volkerenmoorden/De audiovisuele media en de ideologie van het nationaal-socialisme.

Pedagogie

Pedagogie en de misdaden en volkerenmoorden van de Tweede Wereldoorlog/De pedagogie van het antiracisme.

Vertaling-Vertolking

Kritische vertalingen van werken met betrekking tot de bovengenoemde thema's.

• Prijs van de Vrede

REGLEMENT

Art. 1 - De Auschwitz-Stichting, een studie- en documentatiecentrum waar men zich kan informeren over de naziconcentratiekampen, en het Vredescentrum van de stad Antwerpen schrijven een «Prijs van de Vrede» uit, waarmee ze de slachtoffers van de concentratie- en vernietigingskampen van de nazi's willen herdenken.

Art. 2 - De prijs wordt jaarlijks, in de maand januari, toegekend ter bekroning van een onuitgegeven en origineel werk dat een belangrijke bijdrage levert tot de studie van de vredesproblematiek.

Art. 3 - De prijs bedraagt 50.000 Bfr. Hij is ondeelbaar en wordt niet verhoogd, indien hij gedurende één of meer jaren niet zou worden uitgereikt. De Stichting Auschwitz en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen behouden zich het recht voor het bekroonde werk te publiceren.

Art. 4 - De Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen kunnen een laureaat een supplementaire onderzoekssubsidie toekennen.

Art. 5 - Drie exemplaren van het werk dienen voor 30 september van elk jaar te worden gestuurd naar de Auschwitz Stichting, t.a.v. Baron Paul Halter, Huidevettersstraat, 65 te 1000 Brussel.

Art. 6 - De werken zullen worden voorgelegd aan een jury die speciaal voor deze gelegenheid wordt samengesteld. Zij zal bestaan uit afgevaardigden van de Auschwitz Stichting en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen, alsmede uit personen van wie de opname in de jury wenselijk wordt geacht. Elk jurylid stelt een verslag op van

de ingezonden werken. Na kennisname van alle verslagen zal de jury zich beraden over de toekenning van de prijs. Er is geen beroep mogelijk tegen de beslissing van de jury.

Art. 7 - De Raad van Bestuur van de Auschwitz Stichting en de vertegenwoordigers van het Vredescentrum van de Stad Antwerpen zijn bevoegd voor alle gevallen die niet in dit reglement zijn voorzien.

Nieuwe aanwinsten van de bibliotheek en boekbesprekingen

AGRICOLA W.O.F, *Le musée divisioniste. «A» Living Memorial. Spaces of Art. A Memorial project against the Forgetting. Racism, Xenophobia and Antisemitism. Presentation Nordrhein-Westfalen 1998*, 2 CD-Rom, The Archives Agricola, Documentation Network, 1999.

ALHADEFF Vittorio, *Le chêne de Rhodes. Saga d'une grande famille sépharade*, Editions Paris Méditerranée, Paris, 1998.

Vittorio Alhadeff, geboren in 1904 op Rhodos, vertelt in dit boek een mooi verhaal over zijn familie die behoort tot een belangrijke joodse sefardische gemeenschap op het eiland. Dit werk is een belangrijke getuigenis over het joodse leven op Rhodos op het einde van de 19e eeuw en in het begin van de 20e eeuw.

ARON Jacques, *La mémoire obligée*, Didier Devillez Editeur, Bruxelles, 1999.

ASSOULINE Pierre, *La cliente*, Gallimard, Paris, 1998.

BABY Yvonne, *Ma mère et le ciel, très vite*, Editions de l'Olivier/Seuil, Paris, 1998

BACHRACH S.D., *Zeg dat we het niet vergeten. Het verhaal van de holocaust*, Rotterdam, Lemniscaat Rotterdam, 1994.

Dit educatieve fotoboek van historica Susan D. Bachrach, verbonden aan de educatieve afdeling van het United States Holocaust Museum, tracht de jeugd een beeld te geven van het massale vernietigingsproces van joden en zigeuners tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een chronologisch overzicht probeert een antwoord te geven op de

vraag hoe miljoenen joden en zigeuners werden vermoord en hoe de oorlog het dagelijks leven van mensen overhoop heeft gegooid. Dit boek is rijk aan fotomateriaal uit privé-archieven en geeft een indringende getuigenis van de volkenmoord. Een educatieve verklarende woordenlijst kan vooral kinderen en jongeren loodsen door het verhaal van de naziconcentratie- en vernietigingskampen.

BAETEN Koen, *Medische ethiek na Auschwitz. Een medisch-ethische en theologische reflectie over de identiteit van de geneeskunde in het licht van de nazi-experimenten in Duitsland (1933-1945)*, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Godgeleerdheid, Leuven, 1998.

BANEKE Joost ; LADAN Antonie ; TREURNIET Niek ; VISSER-DONKER, Margriet (red) *Trauma en identiteit*, Assen, Van Gorcum, 1998.

Vijftien psycho-analytici behandelen heel breed het thema trauma en de weerspiegeling op de identiteit van elkeen. Die opeenvolging van artikels van verschillende auteurs worden heel mooi tot een geheel gekneed dat de hedendaagse psycho-analyse weerspiegelt. Zo worden de thema's herinnering en fantasie, symboliek, totalitair bewind, identiteit, autonomie, e.d. behandeld. Een uitgebreide bibliografie sluit dit boek af.

BARNOUW David, *Anne Frank. Vom Mädchen zum Mythos*, Econ & List, München, 1999.

David Barnouw, medewerker van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en redacteur van de wetenschappelijke uitgave van het dagboek van Anne Frank, stelt in dit werk de erfenis van Anne voor : de publicatie van het dagboek door Otto Frank, het toneelstuk, de film, het debat over de echtheid, de Stichting Anne Frank... Interessant werk voor het grote publiek.

BARTOV Omer, *L'Armée d'Hitler. La Wehrmacht, les nazis et la guerre*, Hachette, Paris, 1999.

Door Ian Kershaw bestempeld als «bewonderenswaardig», is dit boek een standaardwerk geworden. Omer Bartov, professor hedendaagse geschiedenis in de Verenigde Staten, stelt het leger van het Derde Rijk voor als een instrument volledig ten dienste van de nazi-ideologie. De nazificatie van het leger heeft wortels die het conflict voorafgaan, maar heeft zich volledig voltrokken tijdens het oorlogsgebeuren. Het werk toont goed aan hoe de Wehrmacht 'het leger van Hitler' is geworden.

BARWIG Klaus ; SAATHOFF Günther ; WEYDE Nicole (éd.), *Entschädigung für NS-Zwangsarbeit. Rechtliche, historische und politische Aspekte*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 1998.

BAST Jürgen, *Totalitärer Pluralismus*, Morh Siebeck, Tübingen, 1999.

«Béhémoth» van Franz L. Neumann, verschenen in 1942, is een referentiewerk geworden voor de studie van de structuren van het nationaal-socialisme. Het werk van Bast analyseert de politieke, economische en juridische interpretaties van Neumann over het Duits fascisme.

BAUER Yehuda, *Freikauf von Juden ? Verhandlungen zwischen dem nationalsozialistischen Deutschland und jüdischen. Repräsentanten von 1933 bis 1945*, Jüdischer Verlag, Frankfurt, 1996.

Werk over de Joodse emigratie van 1933 tot 1945 uit het Reich. Maakt gebruik van onuitgegeven bronnen.

BAUMAN Zygmunt, *De moderne tijd en de holocaust*, Boom, Amsterdam, 1998.

De auteur stelt zich vragen over de sociale factoren die de uitroeiing van de joden in de moderniteit hebben mogelijk gemaakt.

BECKERMANN Ruth, *Jenseits des Krieges. Ehemalige Wehrmachtssoldaten erinnern sich*, Döcker, Wien, 1998.

Het boek is de transcriptie van de geluidsband van de gelijknamige film. Beckermann heeft voor zijn film de interviews gebruikt die werden opgenomen ter gelegenheid van de omstreden tentoonstelling «Vernichtungskrieg - Die verbrechen des Wehrmacht von 1941-1954» te Wenen. Beckermann heeft zich in zijn interviews toegespitst op de oudstrijders en tracht te achterhalen wat zij wisten over de gebeurtenissen die de oorlog overstegen. De reacties waren verscheiden : de enen waren gerevolteerd, anderen gaven een beklijvende getuigenis.

BENSOUSSAN Georges, *Auschwitz en héritage ? D'un bon usage de la mémoire*, Mille et une nuits, Paris, 1998.

BENZ Wolfgang ; TENCATE Johannes Houwink ; OTTO Gerhard (eds), *Nationalsozialistische Besatzungspolitik 1939-1945 ; Band 1 : Anpassung - Kollaboration - Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation. Band 4 : Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der*

Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa, Metropol, Berlin, 1996.

BENZ Wolfgang ; GRAML Hermann ; WEISS Hermann (ed.), *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*, dtv-Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1997.

BEYEN, M. *Held voor alle werk. De vele gedaanten van Tijn Uilenspiegel*. Antwerpen-Baarn, Houtekiet, 1998.

De Leuvense vorser Marnix Beyen onderzoekt in dit boek de verschillende facetten van de figuur van Tijn Uilenspiegel. Hoe is het mogelijk geweest dat een Franstalige, Belgisch-gezinde en antiklerikale figuur kon worden opgeëist door katholieke flaminganten voor hun Vlaams-nationaal discours ? Ja zelfs reactionair-nationalistische middens maakten van Uilenspiegel hun held. Of was Tijn Uilenspiegel een doodgewone schelm, voedingsbodem voor liberale en communistisch-anarchistische interpretaties ?

Dit boek biedt een kritische kijk op de legende van Tijn Uilenspiegel en beschrijft aan de hand van dit verhaal ook heel mooi meer dan 500 jaar Belgische en Vlaamse geschiedenis. Of waarom de échte Tijn Uilenspiegel nooit heeft bestaan.

BEYEN, M. en VANPAEMEL, G. (red.) *Rasechte wetenschap ? Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vòòr de Tweede Wereldoorlog*. Leuven-Amersfoort, Acco, 1998.

In dit boek wordt het begrip 'ras' doorgelicht in zijn relatie tot de wetenschap, de cultuur en de politiek. Dat rasbegrip heeft zich gedurende de twintigste eeuw meermalen gemanifesteerd in talloze sociale en politieke conflicten. Het maakt ons ook mogelijk verschijnselen als xenofobie, nationalisme en genocides beter te begrijpen. De verbinding van het rasbegrip met die verschijnselen en met extreem-rechtse ideologieën heeft ervoor gezorgd dat er een zwaar taboe rust op het 'ras' als verklarende factor. Maar in de negentiende eeuw verklaarden wetenschappers veel a.h.v. het ras. Tot die hun geloofwaardigheid verloren. Het werd moeilijker en moeilijker een zuiver ras aan te duiden. Bestaan populaties immers niet uit mengvormen ?

Toch kende het rasbegrip in de twintigste eeuw een succes zonder voorgaande in enkele politieke stellingnames. Met het Duitse nationaal-socialisme als hoogtepunt. Toch beperkt dit boek zich niet tot het rasdenken van het nazisme. Het probeert daarentegen een beeld op te han-

gen van het rasdenken in ons land, dat trouwens verschillend is van het Duitse, voor de Tweede Wereldoorlog.

Twee grote vragen vormden het uitgangspunt van het boek dat de weerslag is van een studiedag gehouden op 20 maart 1997 in Leuven over het rasdenken in België voor de Tweede Wereldoorlog : wat is de legitimatie van het rasbegrip ? Waar komt het vandaan ? Welke rol speelde het wetenschappelijk argument hierbij ? Hoe is het in de publieke opinie geïntegreerd ? De tweede vraag luidt : in welke mate heeft het rasbegrip bijgedragen tot de formulering van een bepaald politiek programma of bewustzijn ?

De beperkte wetenschappelijke studies over het rasdenken in ons land maken het onmogelijk een globaal beeld te hebben van dat denken. Ook dit boek laat ons wat dat betreft op onze honger zitten. Toch draagt het bij tot een diepere kijk op het rasbegrip en vult de lacune op die de wetenschappelijke armoede over het onderwerp heeft nagelaten. Het boek vormt dan ook een aanzet tot een meer diepgaande studie over het onderwerp. Heel interessant is dan ook de epiloog van Johan Leman, directeur van het Centrum voor Gelijkheid van Kansen en voor Racismebestrijding, over de gevaren van een racistisch discours in het huidige Vlaanderen.

BIHR Alain, *L'actualité d'un archaïsme. La pensée d'extrême droite et la crise de la modernité*, Editions Page deux, Lausanne, 1999.

BIRNBAUM Pierre, *Le moment antisémite. Un tour de la France en 1898*, Fayard, Paris, 1998.

Dit boek stelt het probleem van het antisemitisme in Frankrijk tijdens de Dreyfus-affaire aan de kaak. Zonder een antwoord te geven op de vraag of het antisemitisme aan de basis lag van de affaire, wil de auteur vooral een 'Ronde van Frankrijk' ondernemen die een meer methodische aanpak mogelijk maakt.

BITTON Michèle ; PANAFIT Lionel, *Etre juif en France aujourd'hui*, Hachette, Paris, 1997.

BLASCHKE Wolfgang ; FINGS Karola, *Unter Vorbehalt. Rückkehr aus der Emigration nach 1945*, Hermann-Josef Emons Verlag, Köln, 1997.

BOST Hubert, *Théologie et histoire. Au croisement des discours*, Labor et Fides/Cerf, Genève/Paris, 1999.

BRAESE Stephan ; GEHLE Holger ; KIESEL Doron, *Deutsche Nachkriegsliteratur und der Holocaust*, Campus Verlag, Frankfurt am Main, 1998.

BROWDER, G. C. *Hitler's enforcers. The Gestapo and the SS Security Service in the Nazi Revolution*. New York-Oxford, Oxford University Press, 1996.

Uitzonderlijke en grondige analyse over de Gestapo en de SS. Dit boek vormt zonder meer, door zijn methodiek -de auteur gebruikt voor het eerst Duitse documenten die decennialang in Polen en de Sovjet-Unie werden verborgen gehouden- en resultaten, een standaardwerk over het politie-apparaat tijdens het naziregime. De auteur reconstrueert zeer zorgvuldig het leven van de mannen die deel zullen uitmaken van de SS. Hij begint in de Weimar republiek en probeert verklaringen te vinden voor de massamoord die zij later zullen orchestreren. Dit boek werpt een nieuw licht op de belangrijke beslissingen die hebben geleid tot de Endlösung. Onmisbaar voor studenten en vorsers.

BUFFOTOT Patrice, *Le socialisme français et la guerre. Du soldat-citoyen à l'armée professionnelle (1871-1998)*, Bruylant, Bruxelles/Paris, 1998.

Bund gegen Anapssung (éd.), *Ketzerbriefe - Flaschenpost für unangepasste Gedanken*, Ahriman, Freiburg, 1996-1998.

CAILLAT Michel, *René Payot. Un regard ambigu sur la guerre*, Editions Georg, Chêne Bourg/Genève, 1997.

CARDOSI Guliana, Marisa et Gabriella, *Sul confine. La questione dei «matrimoni misti» durante la persecuzione antiebraica in Italia e Europa (1939-1945)*, Silvio Zamorani editore, Torino, 1998.

CARLIER Jean-Yves ; VANHEULE Dirk ; HULLMANN Klaus, PENA GALIANO Carlos, *Qu'est-ce qu'un réfugié ?*, Bruylant, Bruxelles, 1998.

CARMI, D. *Samir en Jonathan*. Baar, Uitgeverij Fontein/Houtekiet, 1997.

Dit jeugdboek over de vriendschap tussen een Arabische en Joodse jongen die elkaar hebben ontmoet in een joods ziekenhuis is brandend actueel. Samir, de Arabische jongen, wordt opgenomen in een Israëlitisch ziekenhuis voor een operatie aan de knie. Zijn broer werd door de Israëli's vermoord. Hij ontmoet er Jonathan, de joodse

jongen. Samen gaan ze naar de planeet Mars en creëren er een betere, vredige wereld.

Daniella Carmi gebruikt een actueel onderwerp voor een meeslepende roman over broederschap tussen mensen die gedoemd zijn als vijanden naast elkaar te leven. Ze laat zien dat politiek in niets wordt herleid door toedoen van vriendschap en naastenliefde en dat de wereld nog altijd een zaak van mensen is.

Centre de promotion du livre de jeunesse/Seine-Saint-Denis, *Le Livre Blanc de toutes les Couleurs. Abécédaire illustré de Selçuk*, Albin Michel, Paris, 1997.

Een verzameling van gedachten, gedichten, tekeningen en reflecties die jongeren uitnodigt de dialoog aan te gaan met de 'andere'. Dit boek bestrijdt segregatie en racisme.

CHOMBART DE LAUWE Marie-Jo, *Toute une vie de résistance*, Editions Graphein/FNDIRP, Paris, 1998.

CHOURAQUI André, *L'amour fort comme la mort. Une autobiographie*, Editions du Rocher, Paris, 1998.

COLLIN Claude, *Antisemitische Kriminalität und Gewalt. Judenfeindschaft in der Weimarer Republik*, J.H.W. Dietz Nachfolger, Bonn, 1999.

DEDIJER Vladimir, *Jasenovac - das jugoslawische Auschwitz und der Vatikan*, Ahriman, Freiburg, 1993.

de GAULLE ANTHONIOZ Geneviève, *La Traversée de la nuit*, Editions du Seuil, Paris, 1998.

de GEEST, D., ARON, P. en MARTIN, D. *Hun kleine oorlog. De invloed van de Tweede Wereldoorlog op het literaire leven in België*. Leuven-Brussel, Peeters-Soma, 1998.

Deze bundeling van bijdragen van Franstalige en Nederlandstalige onderzoekers over het literaire leven in België tijdens en meteen na de Tweede Wereldoorlog is een perfecte aanzet voor al diegenen die deze problematiek willen bestuderen. Dit boek kwam er naar aanleiding van een literaturredag van het colloquium over Maatschappij, Cultuur en Mentaliteiten. De impact van de Tweede Wereldoorlog in België (Brussel, SOMA, 23-27 oktober 1995). De bijdragen werden door de auteurs herzien en soms ook uitgewerkt. Zeer goed werkinstrument voor studenten en onderzoekers.

DE KOSTER Siegfried, *Holocaust. Nie wieder-Jamais-never again-nooit meer*, Gent, s.d.

DE LOVINFOSSE Isabelle, *L'affaire du carmel d'Auschwitz*, Université Catholique de Louvain, Faculté des Sciences Politiques et Sociales, Louvain-La-Neuve, s.d.

de SAINT CHERON Michaël, *Elie Wiesel. L'homme de la mémoire*, Bayard Editions, Paris, 1998.

Interessante biografie over Elie Wiesel.

DESTEXHE Alain, *Qui a tué nos paras ?*, Editions Luc Pire, Bruxelles, 1996.

DEVILLEZ Frédéric, *Récits, mémoire et transmission à travers le rituel de la Pâque juive. Réflexion anthropologique sur l'identité dans un milieu juif progressiste de Bruxelles*, Université Libre de Bruxelles, Faculté de Sciences Sociales, Politiques et Economiques, Bruxelles, 1996/1997.

DE WITTE, H. (red). *Bestrijding van racisme en rechts-extremisme. Wetenschappelijke bijdragen aan het maatschappelijk debat*. Leuven-Amersfoort, Acco, 1997.

Hoe moet het Vlaams Blok worden aangepakt ? Is het 'cordon sanitaire' de juiste manier ? Of moet men met het Blok durven praten ? Deze discussie is volop aan de gang. Velen twijfelen over de zin van een 'cordon sanitaire'. Anderen dan weer zien in dat 'cordon' de enige oplossing om extreem-rechts in Vlaanderen uit te sluiten uit het maatschappelijke debat. Deze maatschappelijke, en -tevens ook politieke- discussie is wetenschappelijk niet onderbouwd. Wat blijkt ? Wetenschappers hebben het fenomeen dikwijls bestudeerd en reiken conclusies aan die haaks staan tegenover wat in de praktijk gebeurt. De onderzoekers en wetenschappers die aan dit boek hebben meegewerkt, willen dan ook die kloof overbruggen en maken, vanuit hun discipline, een analyse van de aanpak van extreem-rechts. Tevens proberen zij praktische middelen aan te reiken voor de strijd tegen extreem-rechts in België. Dit boek is dan ook een must voor al diegenen die zich in het maatschappelijk debat willen mengen.

D'HONT Henri, *Thèse sur Auschwitz*, Monceau, s.d.

DIERCKX Brecht ; RINCKHOUT Lindsay, *Auschwitz. Toppunt van het Antisemitisme*, s.l., 1998-99.

DIERICKX Kris, *Genetische screening, gezondheid en ethiek. Een historisch, filosofisch en moraltheologisch onderzoek naar de vooronderstellingen en mogelijkevoorwaarden van een genetische screening*, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Godgeleerdheid, Leuven, 1998.

DIVANI Lena ; CONSTANTOPOULOU Photini (éd.), Ministry of Foreign Affairs of Greece ; University of Athens, Department of International Studies ; Faculty of Lax, *The Dodecanese. The long Road to Union with Greece. Diplomatif documents from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs*, Kastaniotis Editions, Athens, 1997.

DOUTRELEPONT Carine, *Questions de droit de l'audio-visuel européen* (sous la direction de Michel Waelbrock), Bruylant, Bruxelles, 1997.

DRESSEN Wolfgang, *Betrifft : «Aktion 3». Deutsche verwerthen judische Nachbarn. Dokumente zur Arisierung ausgewählt und kommentiert von Wolfgang Dressen*, Aufbau-Verlag, Berlin, 1998.

DULONG Renaud, *Le témoin oculaire. Les conditions sociales de l'attestation personnelle*, Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales-EHESS, Paris, 1998.

DUMAY Jean-Michel, *Le procès de Maurice Papon* (chronique dans *Le Monde* de Jean-Michel Dumay), Editions Fayard, Paris, 1998.

Feitenrelaas van het proces-Papon.

DWORK, D. *Kinderen met een gele ster*. Amsterdam, Uitgeverij Boom, 1998.

Deze sociale geschiedenis is een prachtige studie over de ervaringswereld, de gevoelens, de herinnering en het dagelijkse leven van Europese joodse kinderen tijdens de nazi-bezetting. Hoe ervaren zij het antisemitisme, het leven in de illegaliteit, in de getto's en tenslotte in de kampen ? Wat waren de algemene levensomstandigheden ? Door de invalshoek, dit boek is geen geschiedenis van de moord op 90% van de kinderen, en door de methode, dit boek ontstond a.h.v. gesprekken, dagboeken, brieven, fotomateriaal, wordt het een indringende getuigenis van mensen, kinderen, die deze zwarte bladzijde hebben mee-gemaakt.

EDEL Peter, *Wenn es ans Leben geht. Zwanzig Zeichnungen zu seiner Autobiographie*, Staatliche Museen zu Berlin, Hauptstadt der DDR, Berlin, s.d.

EISENBERG Carolyn, *Drawing the line. The American decision to divide Germany. 1944-1949*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

ERIKSON Erik. H., *Adolescence et crise. La quête de l'identité*, Flammarion, Paris, 1972.

ETCHEBEHERE Mika, *Ma guerre d'Espagne à moi*, Actes Sud, Arles, 1998.

FALISE Andrée, *La route inconnue. Histoires vécues*, s.l., 1987.

FAVYTS, L. (red) *Euthanasie. Van taboe tot recht*. Berchem, EPO, 1998.

In Nederland bestaat sinds kort een wettelijk kader waarin euthanasie mogelijk wordt gemaakt. In België lijkt met de paars-groene regering de weg vrij voor een zelfde inhoudelijke regelgeving. Dit boek vormt dan ook een perfect fundament voor wie zich in het debat wil mengen. Ethische, medische en juridische argumenten en teksten worden aangevuld met persoonlijke ervaringen en herinneringen van bekende mensen uit de academische, culturele en medische wereld. Dit boek kwam er op initiatief van de vereniging 'Recht op Waardig Sterven'.

FEINSTEIN Stephen C., *Absence-Presence. The Artistic Memory of the Holocaust and Genocide*, Center for Holocaust and Genocide Studies, University of Minnesota, Minneapolis, 1999.

FINET Sylvie, *Le roman lazaréen : Typologie des récits concentrationnaires*, Bruxelles, 1999.

FLAUSS Jean-François, DE SALVIA Michel (éd.), *La convention européenne des droits de l'homme : Développements récents et nouveaux défis*, Bruylant, Bruxelles, 1997.

FORGES Jean-François, 1914-1998. *Le travail de mémoire*, Dossier pédagogique, ESF/Parc de la Vilette, Paris, 1998.

Reflectie over het pedagogisch gebruik van gruwelijke beelden uit de wereldgeschiedenis. Hoe moeten we die beelden gebruiken zonder bij de leerlingen een ernstige vertrouwenscrisis in de mensheid los te weken? Een aanrader voor alle leraars die met het probleem worden geconfronteerd.

FOUREST Caroline ; VENNEN Fiametta, *Le Guide des Sponsors du Front National et de ses amis*, Raymond Castells, Paris, 1998.

FRAENKEL Jjes, *L'abus de confiance*, biblioupe/Beit Lohamei Hagheatot, Paris, s.d.

Ontroerende getuigenis van de jodenvervolgingen in Frankrijk.

FRISTER, R. *Zelfportret met litteken. Een autobiografie.* Amsterdam-Antwerpen, Uitgeverij Contact, 1998.

Meeslepemde getuigenis over een man die de concentratiekampen heeft overleefd en er heeft geleerd te overleven. Hij beschrijft zijn leven voor, tijdens en na de oorlog. Literaire bestseller.

GERARD Jo, *Ces Juifs qui firent la Belgique*, JM. Collet, Braine l'Alleud, s.d.

Historisch werk over de joodse personaliteiten die hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van België.

GERARD Alain, «*Par principe d'humanité...*» *La tereur et la Vendée*, Fayard, Paris, 1999.

GLINEUR Cécile, *Le récit historique dans les médias de masse. Etude de cas : le pouvoir des Papes Pie XII et l'Holocauste, documentaire audiovisuel. Analyse du texte et des procédés narratifs*, Université Libre de Bruxelles, Faculté de Philosophie et Lettres, Bruxelles, 1997-1998.

GOFFIN Alexandre, *7 avril 1994 : 10 commandos vont mourir*, Editions Luc Pire, s.l. (Bruxelles), s.d. (1995).

GOLDSCHLÄGER Alain ; LEMAIRE Jacques (dossier édité par), *La Shaoh : témoignage impossible ?* En collaboration avec de l'Institut de recherche sur la littérature de l'Holocauste de l'University of Wesrn Ontario (Canada), Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 1998.

GRATZER Christian, *Der Schoss ist fruchtbar noch... NSDAP (1920-1933) - FPÖ (1986-1998). Kontinuitäten, Parallelen*, Grünalernative Jugend, Wien, 1998.

GREIF Gideon, «*Wir weinten tränenlos...*». *Augenzeugenberichte de jüdischen «Sonderkommanos» in Auschwitz*, Fischer, Frankfurt, 1999.

GRINZBURG Carlo, *Le juge et l'historien. Considérations en marge du procès Sofri*, Verdier-Largasse, s.l., s.d.

HAASE Norbert ; JERSCH-WENZEL Stefi, *Die Erinnerung hat ein Gesicht. Fotografien und Dokumente zur nationalsozialistischen Judenverfolgung in Dresden 1933-1945*, Gustav Kiepenheuer Verlag, Leipzig, 1998.

HACHMEISTER Lutz, *Der Gegnerforscher. Die Karriere des SS-Führers Franz Alfred Six*, C.H. Beck, München, 1998.

HAFFNER Sebastian, *Anmerkungen zu Hitler*, Kindler, München, 1998.

Klein en licht biografisch essay. Zeer gekend en veel gelezen boek.

HARTLAUB Felix, *Paris 1941. Journal et correspondance (extraits)*, Actes Sud, Arles, 1999.

HARTWIG Uta, *Literatur-Kartei «Anne Frank-Tagebuch»*, Verlag an der Ruhr, Mülheim an der Ruhr, 1999.

HEIDERICH Rolf ; SEIDLER Bernd ; STATSCHKEIT Wilfried, *Machtübernahme. Faschismus in Deutschland*, Verlag an der Ruhr, Mülheim an der Ruhr, 1994.

HENIG, R. *De oorzaken en achtergronden van de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam, Babel Boeken/Arch Publishing, 1997.

Introductie tot de geschiedenis van het interbellum en de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog. Dit boekje geeft een chronologisch overzicht van de gebeurtenissen die hebben geleid tot het uitbreken van de oorlog. Geschikt als vertrekpunt voor leerlingen en leken. Een lijst met aanbevolen literatuur zet de geïnteresseerde verder op weg. Goed is de inleiding tot het historisch debat.

HENIG, R. *De oorzaken en achtergronden van de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam, Babel Boeken/Arch Publishing, 1997.

Dit boekje geeft een overzicht van de kiemen van het conflict, beoordeelt de erfenis van de diplomatie van Bismarck, vat de crisissen samen na de moord op Frans Ferdinand en verkent het historisch debat. Handige inleiding op een van de bloedigste conflicten uit deze eeuw.

HERMANS, R. en GOEMAN, E. *Het gevaar Demol*. Berchem, EPO, 1998.

Dit boek is het resultaat van speurwerk naar het verleden van Johan Demol. Van lid van het extreem-rechtse Front de la Jeunesse tot politiecommissaris van Schaarbeek, waar hij zich ontpopte als de 'superflik' die de criminaliteit zwaar heeft aangepakt. Dat hij daar vooral de migranten heeft vervolgd, is niet onopgemerkt voorbij gegaan. Het Vlaams Blok sloot hem na zijn ontslag als commissaris in de armen en maakte van Demol een boeg-

beeld van de partij die de doorbraak in Brussel moest forceren. Dat hij daarbij een separatistische Vlaming moest worden, nam hij er al te graag bij. Meeslepend boek over een man die alles over heeft om de top te bereiken.

HILBRINK, C. *De ondergrondse. Illegaliteit in Overijssel 1940-1945*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 1998.

Prachtig historisch werk over de illegaliteit tijdens de Duitse bezetting in Nederland, in de streek van de IJssel en Saland. Toch is dit boek geen regionale geschiedenis, maar beschrijft het a.h.v. een lokale studie mechanismen die als algemeen voor Nederland kunnen worden beschouwd. In een eerste deel wordt dan ook een algemeen beschouwende uiteenzetting gedaan over de positie van de joden voor en tijdens de bezetting in de protestants-agrarische en het katholiek-kleinstedelijke Overijsselse samenleving. Wat was de houding van de niet-joodse bevolking tegenover hun aanwezigheid? De vervolging van de joden en hun ondergang wordt ook uitvoerig belicht. Bijzonder interessant is zeker ook de beschrijving van de verschillen van de illegaliteit op lokaal en nationaal vlak. Het tweede deel is meer beschrijvend en regionaal en beschrijft de geschiedenis van de illegaliteit en de hulp aan de joden in de IJsselstreek.

Dit boek is het resultaat van uitvoerig onderzoek en maakt gebruik van gesprekken en onuitgegeven archiefbronnen als persoonlijke documenten, dagboeken, brieven en opgeschreven herinneringen. Dit alles geeft een subjectief relaas weer van mensen die zich in de illegaliteit hebben gestort. Wat was hun drijfveer? Hun hoop? Hun verwachtingen? Hun angst en lijden? In een lijst achteraan het boek worden alle personen die zich in de illegaliteit hebben gestort, opgesomd. Waardevol historisch werk over een aspect van de Duitse bezetting.

HOEVELS Fritz Erik (édité et commenté par), *30 Jahre Ketzer. Der interessanteste Bohrkern aus den Sedimenten der Studentenbewegung bis ins traurige Alluvium der Pax Americana : Über 200 Analysen, Stellungnahmen und Flugblätter der MRI-Bunte Liste freiburg - Bund gegen Anpassung (1967-1997)*, Ahriman, Freiburg, 1998.

HUYSE Luc ; DHONDT Steven, *La répression des collaborations 1942-1952. Un passé toujours présent*, CRISP, Bruxelles, 1993.

De auteurs trachten te achterhalen hoe de repressie heeft gefunctioneerd. Ze stellen zich vragen over de rol van de

repressie in de wederopbouw van het land na de oorlog. Zowel op politiek, economisch en juridisch vlak. Belangrijke bijdrage over de collaboratie en de repressie.

IANCU Carol, *La Shoah en Roumanie. Les Juifs sous le régime Antonescu (1940-1944). Documents diplomatiques français inédits*, Université Paul Valéry Montpellier III, Montpellier, s.d.

Standaardwerk over de jodenvervolgingen en -uitroeiing in Roemenië. Maakt gebruik van onuitgegeven documenten en toont daarmee de antisemitische politiek van het regime Antonescu aan.

IPEMA, J. *In dienst van Leviathan. Ernst Jünger - tijd en werk 1895-1932*. Nieuwegein, Uitgeverij Aspekt, 1997.

Dit boek is het eerste deel van de biografie over Ernst Jünger, een controversiële figuur in de Duitse literaire wereld. Toch is de belangstelling voor deze man zonder voorgaande. Dit boek wil dan ook deze man op de voet volgen tot 1932. Centraal staat zijn relatie tot de Konservatieve Revolution, waarvan hij een van de belangrijkste vertegenwoordigers is.

ISAAC Jules, *Genèse de l'antisémitisme*, Editions 10/18, Paris, 1998.

Nieuwe uitgave van de klassieke tekst over de genese van het antisemitisme in de christelijke traditie.

JESSON Caroline, *Extrêmes, Extrémismes. Shoah. Entre détail et démesure*,

KAC Tobiasz Albin, *Ort meiner jungen Jahre. Ein Israeli erinnert sich*, Reclam Leipzig, Leipzig, 1998.

KAENNEL Lucie, *Luther était-il antisémite ?*, Labor et Fides, Genève, 1997.

KALISKI Chaïm, *Un siècle de génocides*, Didier Devillez Editeur, Bruxelles, 1999.

Getuigenis aan de hand van tekeningen, vergezeld van commentaren over de eeuw van genocides.

KARADY Victor, *Gewalterfahrung und Utopie. Juden in der europäischen Moderne*, Fischer, Frankfurt am Main, 1999.

KNOBLOCH Clemens, *Moralisierung und Sachzwang. Politische Kommunikation in der Massendemokratie*, DISS - Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung, Duisburg, 1999.

KREFT Ursula ; USKE Hans ; JÄGER Siegfried (ed.), *Kassensturz. Politische Hypotheken der Berliner Republik*, DISS, Duisburg, 1999.

KRELL, R. en SHERMAN, M.I. (ed) *Medical and Psychological Effects of Concentration Camps on Holocaust Survivors. Genocide : A Critical Bibliographic Review*. New Brunswick-London, Transaction Publishers, 1997.

Prachtig werkinstrument voor studenten en wetenschappers die onderzoek doen naar de psychologische trauma's als gevolg van de concentratiekampen. Deze bibliografie bevat 2461 werken en artikelen over overlevenden van de nazikampen. Een index van alle auteurs en uitgevers die in het boek werden geciteerd, maken van dit boek een goed wetenschappelijk werkinstrument.

KRISTEVA Julia, *Le génie féminin. La vie, la folle, les mots. Hannah Arendt, Melanie Klein, Colette. Tome I : Hannah Arendt*, Librairie Arthème Fayard, Paris, 1999.

KROHN Claus Dieter, VON ZUR MÜHLEN Patrik ; PAUL Gerhard ; WINCKLER Lutz (éd.), *Handbuch der deutschsprachigen Emigration 1933-1945*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft-Primus, Darmstadt, 1998.

KÜHNL Reinhard, *Faschismus. Ursachen und Herrschaftsstruktur. Eine Einführung*, Distel Verlag, Heilbronn, 1998.

KÜHNL Reinhard ; WIEGEL Gerd ; KLITTICH Steffen ; RENNER Jens, *Die extreme Rechte. Zur neueren Entwicklung in Deutschland, Österreich, Frankreich und Italien*, Distel Verlag, Heilbronn, 1998.

LACOUR Claude, *Quand les médias se mêment d'histoire à travers «l'Affaire Aubrac»*, mémoire de D.E.A., Université de Nancy II, Sciences de l'information et de la Communication, Nancy, s.d. (1998).

LAMBRICH Dieter, *Der Antisemitismus im Dritten Reich und mein Versuch, diesen Fragenbereich in der Unterrichtspraxis zu bewältigen*, Waldesch, 1965.

LANGENHEIM Henning, *Mordfelder. Orte der Vernichtung im Krieg gegen die Sowjetunion*, Elefant Press, Berlin, 1999.

LARGE David Clay, *Hitlers München. Aufstieg und Fall der Hauptstadt der Bewegung*, C.H. Beck, München, 1998.

München was het centrum van het nationaal-socialisme. Dit werk behandelt dan ook de geschiedenis van de stad tot aan de bevrijding in 1945. Perfecte weergave van de symbiose tussen de stad en het nazisme.

LATARJET Bernard ; RAPPAPPOERT Roland ; TRUCHE Pierre ; LECLERC Henri ; JORDA Claude ; OTTAN Alain ; MASSE Michel ; GUIGON Laurent, *Le crime contre l'humanité. Origine, état et avenir du droit. Actes du Séminaire tenu à Izieu et à l'école normale supérieure de Lyon le 19 et 20 octobre 1996*, Musée-Mémorial des enfants d'Izieu/Editions Comp'Act, Chambéry, 1998.

LAURY Dominique, *Un hiver à voix basse*, Calmann-Levy, France, 1998.

Ontroerende en levendige getuigenis van een kind van tien jaar op de vlucht voor de realiteit, die van de deportaties.

LEE, C.A. *Anne Frank 1929-1945. Pluk rozen op aarde en vergeet mij niet*. Amsterdam, Sirene Pockets, 1999.

Dit boek is niet zozeer de biografie van Anne Frank, dan wel de geschiedenis van de hele familie Frank. De auteur beschrijft het leven van Anne Frank in Duitsland voor de Tweede Wereldoorlog tot aan de arrestatie van de bewoners van het Achterhuis, de dood van Anne Frank in het concentratiekamp Bergen-Belsen, de zoektocht van vader Frank naar zijn kinderen, de schok van de dood van zijn vrouw en zijn gemengde gevoelens bij het lezen van het dagboek. Ook het succes van het dagboek komt er aan bod. Contextuele aanvulling bij Het Achterhuis.

LEE Ernst, *La médecine nazie et ses victimes*, Actes Sud, Arles, 1999.

LESSELIER Claudie ; VENNER Fiammetta, *L'extrême droite et les femmes. Enjeux & actualité*, Editions Golias, Villeurbanne, 1997.

Verzameling van teksten over een weinig bestudeerd onderwerp. Hoe sexistisch zijn de extreem-rechtse bewegingen ? Draagt bij tot de strijd tegen extreem-rechts.

LEVI Jean-pierre ; VEILLON Dominique, *Mémoires d'un Résistant (1940-1944)*, Editions Complexe/ITHP, Bruxelles, 1998.

LEY Michael, *Der Nationasozialismus als politische Religion*, Philo, Bodenheim bei Mainz, 1997.

LEY Michael, 'Zum Schutze des deutschen Blutes...'. 'Rassenschande' - Gesetze in Nationalsozialismus, Philo, Bodenheim bei Mainz, 1997.

LIEBRECHT Savyon, *Apples from the desert*, The Feminist Press at the City University of New York, New York, 1998.

LINDON Mathieu, *Le Procès de Jean-Marie Le Pen*, POL, Paris, 1998.

LOY Rosetta, *Madame Della Seta aussi est juive*, Payot & Rivages, Paris, 1998.

LUJSTIGER Arno, *Rotbuch : Stalin und die Juden. Die tragische Geschichte des Jüdischen Antifaschistischen Komitees und der sowjetischen Juden*, Aufbau-Verlag, Berlin, 1998.

LUKS Leonid (éd.), *Der Spätstalinismus und die «jüdische Frage». Zur antisemitischen Wendung des Kommunismus*, Böhlau, Köln, 1998.

Grondige analyse van het antisemitisme in de Sovjet-Unie in de jaren '40 en '50.

MACKENZIE, J.M. *De Europese opdeling van Afrika 1880-1900*. Amsterdam, Babel Boeken/Arch Publishing, 1997.

Introductie tot de Europese imperialistische strijd om Afrika sedert het einde van de negentiende eeuw. Dit boekje beschrijft de opdeling van Afrika en gaat in op de oorzaken en achtergronden van de strijd om Afrika en probeert die te verklaren.

MARTIN Roger, *L'Affaire Peiper*, Dagomo, Paris, 1994.

MARTIN Roger, *Main basse sur Orange. Une ville à l'heure lepéniste*, Calmann-Lévy, Paris, 1998.

Analyse van de machtsovername van het Front National in Orange in 1995. Wat was de invloed op politiek, economisch en cultureel vlak ? Belangrijk werk om extreem-rechts in Frankrijk te begrijpen en inzicht te krijgen in de gevaren die een extreem-rechts beleid kunnen inhouden.

MECKLENBURG Jeans ; WIPPERMANN Wolfgang, 'Roter Holocaust' ? *Kritik des Schwarzbuch des Kommunismus*, Konkret Literatur Verlag, Hamburg, 1998.

MICHAELS Anne, *La mémoire en fuite*, Flammarion, Paris, 1998.

Roman over de herinnering aan de nazimisdaden.

MILLU Liana, *Die Brücke von Schwerin*, Verlag Antje Kunstmann, München, 1998.

MILLU Liana, *Der Rauch über Birkenau*, Fischer, Frankfurt am Main, 1999.

Getuigenis van een Italiaanse overlevende uit de kampen van Auschwitz-Birkenau.

MISSALLA Heinrich, *Für Gott, Führer und Vaterland. Die Verstrickung der katholischen Seelsorge in Hitlers Krieg*, Kösel, München, 1999.

MOHLER Armin, *Der Nasenring. Die Vergangenheitsbewältigung vor und nach dem Fall der Mauer*, Lange Müller, München, 1996.

MOLL Michael, *Lyrik gegen das Vergesse*, Schüren Presseverlag, Marburg, 1991.

MÖLLENHOFF Gisela ; SCHLAUTMANN-OVERMEYER Rita, *Jüdische Familien in Münster 1918-1945. Biographisches Lexikon*, Westfälisches Dampfboot, Münster, 1995, 1998.

MOORE, B. *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland*. Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 1998.

Dit boek, vertaald door Rob Kuitenbrouwer, is een standaardwerk over de jodenvervolgingen en deportaties in Nederland. Meer nog dan in België werden de Nederlandse joden slachtoffer van de genocide. Hoe is dit mogelijk geweest ? Aan de hand van grondig historisch onderzoek en onderzoek van vergelijkende literatuur probeert Moore die vraag te beantwoorden. En hij slaagt daar heel goed in. Hoe gingen de Duitsers te werk, wat behelsde hun ideologie, wat was de houding van de Nederlandse politie, wat was de houding van de bevolking, in welke omstandigheden leefden de joden voor de bezetting ? Zeer grondige studie.

MOSER Tilman, *Dabei war ich doc sein liebstes Kind. Eine Psychotherapie mit der Tochter eines SS-Mannes*, Kösel, München, 1997.

MOSSE Claude, *Ces Messieurs de Berne 1939-1945*, Editions Stock, Paris, 1997.

MÜLLER Rolf-Dieter, *Der Manager der Kriegswirtschaft. Hans Kehrl : Ein Unternehmer in der Politik des Dritten Reiches*, Klartext, Essen, 1999.

MÜLLER Melissa, *Anne Frank. Die biographie. Mit einem Nachwort von Miep Gies*, Claasen, München, 1998.

MÜLLER, M. *Anne Frank. De biografie*. Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 1998.

Anne Frank is voor velen het symbool van de deportaties van de joden tijdens het naziregime. Haar dagboek Het Achterhuis is uitgegroeid tot een klassieker, werd bewerkt voor film, televisie en toneel. Over haar zijn ontelbare publicaties verschenen. Is dit boek dan ook het zoveelste in de rij ? Over haar zijn nooit wetenschappelijke publicaties verschenen en werd nooit de vraag gesteld wie zij was. Deze biografie van Müller wil dan ook die lacune opvullen. Bovendien maakt het gebruik van gegevens die tot nu toe verborgen werden gehouden en werpt de biografie een nieuw licht op een aantal zaken : de verhouding van Anne met haar moeder, de verklikking van de familie Frank. Dit boek vormt dan ook de perfecte aanvulling voor het dagboek en begeleidt leerkrachten die Het Achterhuis aan hun leerlingen opgeven als literatuur.

NEANDER Joachim, *Das Konzentrationslager 'Mittelbau' in der Endphase der NS-Diktatur. Zur Geschichte des letzten im 'Dritten Reich' gegründeten selbständigen Konzentrationslagers unter besonderer Berücksichtigung seiner Auflösungsphase*, Papierflieger, Clausthal-Zellerfeld, 1997.

Belangrijke analyse van het laatste concentratiekamp dat werd gebouwd in het Derde Rijk. Draagt bij tot de geschiedenis van het nazikampensysteem en werpt een nieuw licht op de laatste fase van de kampen onder de nazidictatuur.

NIGGLI Peter ; FRISCHKNECHT Jürg, *Rechte Seilschaften. Wie die «unheimlichen Patrioten» den Zusammenbruch des Kommunismus meisterten*, Rotpunktverlag-rpv, Zürich, 1998.

Werk dat belangrijke informatie bevat over extreem-rechts in Zwitserland.

NIR Yehuda, *Une enfance perdue*, L'Ecole des Loisirs, Paris, 1990.

NOWAK Herman, *Ma guerre à moi. Mémoires*, s.l., 1998.

OFFENBERG Ulrike, «*Seid vorsichting gegen die Machthaber*». *Die jüdischen Gemeinden in der SBZ und der DDR 1945 bis 1990*, Aufbau-Verlag, Berlin, 1998.

OOSTERLINCK Kim, *Les émissions d'emprunts d'Etat pendant la période de guerre*, Université Libre de Bruxelles, Ecole de commerce Solvay, Bruxelles, 1997/1998.

ORSKI Marek, *Niewolnicza praca wiezniów obuzu koncentacyjnego Stutthof w latach 1939-1945. Organizacja pracy i metody eksploatacji siły roboczej*, Muzeum Stutthof w Sztutowie, Gdansk, 1999.

OSSENBERG Ursula, *Sich von Auschwitz ein Bild machen ? Kunst und Holocaust. Ein Beitrag für die pädagogische Arbeit*, Fritz Bauer Institut, Frankfurt am Main, 1998.

PERAHIA ZEMOUR Erika, *Le particularisme des Juifs de Grèce durant la déportation. L'image de ce groupe auprès des autres déportés*, Université des Sciences Humaines de Strasbourg, Institut de Sociologie, Strasbourg, 1997/1998.

PERECHODNIK Calel, *Bin ich ein Mörder ?*, Dietrich zu Klampen Verlag, Lüneburg, 1997.

PERRINEAU Pascal, *Le symptôme LE PEN*, Fayard, France, 1998.

PIKETTY Guillaume, *Pierre BROSSOLETTE. Un Héros de la résistance*, Odile Jacob, Paris, 1998.

PINN Irmgard, *Verlockende Moderne ? Türkische Jugendliche im Blick der Wissenschaft*, Duisburger Institut für Sprach- und Sozialforschung, Duisburg, 1999.

POIROT-DELPECH Bertand, *Papon : un crime de bureau*, Editions Stock, Paris, 1998.

Journalistiek relaas van Papon en de manier waarop een bureaucratisch apparaat kinderen naar de hel kan sturen.

PRUNIER Gérard, *Rwanda : le génocide (Rwanda 1959-1996 : Histoire d'un génocide)*, Editions Dagorno, Paris, 1997.

Historische analyse van de genocide in Rwanda. Dit werk behandelt de geschiedenis van het land sinds zijn onafhankelijkheid tot de gebeurtenissen in 1996 en tracht een verklaring te vinden voor de massamoorden.

PÜTZ Albert, *Das SS-Sonderlager / KZ Hinzert 1940-1945. Das Anklageverfahren gegen Paul Sporrenberg.*

Herausgegeben vom Ministerium der Justiz Rheinland-Pfalz und der Landeszentrale für politische Bildung Rheinland Pfalz, Peter Lang, Frankfurt am Main, 1998.

RADT Joachim, *Indoktrination der Jugend im NS-Regime. Geschichte im «Dritten Reich» am Beispiel der Zeitschrift «Wille und Macht»*, Verlag für akademische Schriften-vas, Frankfurt, 1998.

Analyse van het tijdschrift «Wille und Macht» dat uitge-deeld werd aan de Hitlerjügend. Het is duidelijk dat der-gelijk tijdschrift de propaganda zeer goed onder de knie had om een nieuwe 'Führer' op te leiden. De auteur analyseert de historische perceptie van de revue en maakt de vergelijking met die van Hitler en de perceptie in aca-demische middens.

RAHE Thomas, *«Höre Israel». Jüdische Religiosität in nationalsozialistischen Konzentrationslagern*, Vandehoek & Ruprecht, Göttingen, 1999.

RAJFUS Maurice, *En Gros et en Détail. Le Pen au quotidien 1987-1997*, Editions Paris Méditerranée, Paris, 1998.

RICOT Jaques, *Etude sur l'humain et l'inhumain*, Pleins feux, Saint Sébastien sur Loire, 1998.

Het is pas op het einde van de 20e eeuw dat het begrip 'onmenselijk' ingang heeft gevonden. Dit houdt de ont-kenning van al wat 'menselijk' is, in. De auteur tracht dan ook een historisch overzicht sinds de Oudheid te geven van al wat als 'onmenselijk' kan worden bestempeld en tracht de geschiedenis van het woord te behandelen.

ROBERTS Ulla, *Spuren des NS-Zeit im Leben der Kinder und Enkel. Drei Generationen im Gespräch*, Kösel, München, 1998.

ROBERT Michel, *Petit manuel anti-FN (Front National)*, Editions Golias, Villeurbanne, 1998.

RODINSON Maxime, *Peuple juif ou problème juif ?*, La Découverte, Paris, 1997.

ROSOUX Valérie-Barbara, *Mémoire, Responsabilité, Pardon. De Ricoeur à l'éthique reconstructive*, Université Catholique de Louvain, Faculté des sciences philosophiques, Louvain-la-Neuve, 1998.

ROTHSCHILD E. Josef, *Exposé introductif pour le seder*, s.l., s.d.

SÄGESSER Carine, «Les structures du monde Juif en Belgique» in *Courrier Hebdomadaire*, n°1615, Centre de Recherches et d'informations socio-politiques (CRISP), Bruxelles, 1998.

Belangrijke studie van joodse instellingen en het joodse leven in België.

SALADIN-CRIZIVATZ Catherine, *Il n'y a pas de saison pour la mort. Maurice Ajzen raconte Auschwitz-Birkenau, Varsovie, Dachau...*, Denoël, Paris, 1997.

SAMMONS Jeffrey L. (éd.), *Die Protokolle de Weisen von Zion. Die Grundlage des modernen Antisemitismus - eine Fälschung. Text und Kommentar*, Wallstein, Göttingen, 1998.

SAMSON Michel, *Le Front National aux affaires. Deux ans d'enquête sur la vie municipale à Toulon*, Calmann-Lévy, Paris, 1997.

SCHOUTEN, P. *Het Oostfront in de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam, Babel Boeken/Arch Publishing, 1997.

Introductie tot de operatie Barbarossa, de aanval van nazi-Duitsland op de Sovjet-Unie in 1941. Strategieën, tactieken en oorzaken van de Duitse nederlaag worden er behandeld.

SCHEIDER Ulrich, *Gedenken am 27. Januar : Ein Tag zum Nachdenken, Weiterdenken und Handeln*, Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes - Bund der Antifaschistinnen und Antifaschisten, Hannover, s.d.

SCHÜDDEKOPF Carl, *Krieg. Erzählungen aus dem Schweigen. Deutsche Soldaten über den Zweiten Weltkrieg*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1998.

SCHWARTZ, J.A. *The Ghosts that haunt us. Portraits of Holocaust Survivors*. North York, Seven Oaks Press, 1997.

Dit fotodocument is een sobere getuigenis van het verleden. De portretten van de overlevenden van de genocide en hun verklaringen tonen aan dat vergeten makkelijk is. Elk gezicht is er een met een eigen verhaal. Nochtans lijken alle verhalen sterk op elkaar. Hun boodschap, nooit meer vergeten, vormt de rode draad van het boek.

SCHWARZFUCHS Simon, *Aux prises avec Vichy*, Calmann-Lévy, Paris, 1998.

SCOTT Jack, *Nie wieder in Deutschland leben. Von Gelsenkirchen, Gera und Fürth durch Belgien, Frankreich, Spanien und mit der britischen Armee nach Deutschland*

zurück. *Jüdische Schicksale 1924-1947*, Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 1998.

SEROTTA Edward, *Juden in Deutschland heute. Eine photographische Reis*, Nicolai, Berlin, 1996.

SIEPMANN Eckhard, *Montage : John Heartfield. Vom Club Dada zur Arbeiter-Illustrierten Zeitung*, Elefanten Press, Berlin, 1992.

SIGMUND Anna Maria, *Die Frauen der Nazis*, Ueberreuter, Wien, 1998.

Het Derde Rijk stond vijandig tegenover de emancipatie van de vrouwen. Welke plaats hadden zij dan ook in het bruine systeem ? Anna Maria Sigmund analyseert de vrouwen die een bevoorrechte positie hadden in de toenmalige Duitse maatschappij. Onder hen, de vrouwen van Goering en van Goebbels, de cineaste Leni Riefenstahl, of nog Gertrud Scholtz-Klink, de «Führerin» van de vrouwen van het Reich.

SIMSOVIC Pierre Elyakim, *Israel, cinquante ans d'Etat*, Ronald Hirfe, Strasbourg, 1998.

SLITINSKY Michel, *Bordeaux. Questions de Mémoire. Indiscrétions des Archives de l'Occupation*, Editions CMD, Montreuil-Bellay, 1998.

SMEETS, J. *De Spaanse burgeroorlog*. Amsterdam, Babel Boeken/Arch Publishing, 1997.

Inleiding op de oorzaken en achtergronden van de Spaanse burgeroorlog. Behandelt de opkomst van Franco, de tegenstellingen in het republikeinse kamp, de inmenging van Hitler, Stalin en Mussolini, de rol van de propaganda.

SOETERIK Robert (red.), *50 jaar Israël. Vergeten aspecten. Pijnlijke feiten*, Stichting Palestina Publicaties, Amsterdam, 1998.

De verschillende auteurs schetsen in dit boek 50 jaar staat Israël. Naar aanleiding van die verjaardag willen ze de Palestijnse kwestie en het moeizame vredesproces in het Midden-Oosten aankaarten. Want de Joodse staat is gebouwd op de ruïnes van de Palestijnse samenleving. Dit boek is echter geen pamflet, hoewel kritiek wordt geleverd op vooral de internationale gemeenschap die een gebrek aan kordate houding kan worden verweten. Een hoofdstuk over de toekomst van de regio, maakt van dit boek wel een met een duidelijke visie.

STAFFA Christian ; SPIELMANN Jochen (éd.), *Nachträgliche Wirksamkeit. Vom Aufheben der Taten im Gedenken*, Evangelische Akademie Berlin-Brandenburg, Berlin, 1998.

STELKOVICZ Anna, *Eva, l'étoile et l'enfant* (titre provisoire ; scénario de film), 1998.

STEPHAN Yveline, *Elise B.*, Editions de l'Aube, La Tour d'Aigues, 1998.

STRIGLER Mordekhai, *Maïdanek. Lumières consumées*, Honoré Champion Editeur, Paris, 1998.

Zeer verwachte vertaling in het Frans van de getuigenis van Strigler over Maidanek. Verschenen in 1947 in het Jiddisch, beschrijft deze getuigenis de hel van het kamp waar slechts enkelen levend uit zijn gekomen.

SURIN Fabienne, *Désastre de Soi et Ecriture. Etude du thème de la déshumanisation dans la littérature concentrationnaire*, Université de Liège, Liège, 1997/1998.

TEC Nechama, *Eine Art Leben. Eine jüdische Kindheit im besetzten Polen*, eva-Europäische Verlagsanstalt, Hamburg, 1998.

THIMISTER Séverine, *La littérature concentrationnaire ou l'écriture contre l'oubli. Propositions pour la classe de français*, Université Catholique de Louvain, Faculté de Philosophie et Lettres, Louvain-la-Neuve, 1998.

TRAVERSO Enzo, *Understanding the Nazi Genocide. Marxism after Auschwitz*, Pluto Press - The International Institute for Research and Education, London/Sterling, Vergina, 1999.

VAN DEN BERGHE, G. *Flossenbürg : een vergeten concentratiekamp. Een ooggetuigenverslag van Léon Calémbert*. Brussel, VUBPress, 1999.

Dit egodocument is bijzonder waardevol. Over het kamp van Flossenbürg, toch het vierde grootste op Duits grondgebied, werd niet veel gepubliceerd en zijn heel weinig ooggetuigenverslagen. Daarom is dit boek zo belangrijk en uitzonderlijk. Bovendien heeft de auteur de getuigenis gecontextualiseerd in het historisch onderzoek naar het kamp van Flossenbürg en in andere getuigenissen. De uitgave is ook bedoeld voor een ruimer publiek en werd in die zin ook herwerkt, geactualiseerd en toegankelijk gemaakt.

VAN DEN BRANDE Jan, *De schaamte van het overleven*, Strombeek-Bever, s.d.

VAN HOLSTEYN, J. en MUDDE, C. (red) *Extreem-rechts in Nederland*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 1998.

Dit werk belicht vanuit historisch, internationaal en eigentijds perspectief extreem-rechts in Nederland. Dertien bijdragen van verschillende wetenschappers maken van dit boek een goed geheel dat onontbeerlijk is om inzicht te krijgen in het fenomeen. Wat is het programma van extreem-rechts ? Wie zijn de kiezers ? Hoe is de reactie geweest op extreem-rechts en wat is het effect ? Een goede bibliografie sluit dit boek af en maken er een handig werkinstrument van voor al diegenen die geïnteresseerd zijn in het rechts-extremisme in Nederland.

VAN SAMANG Fabian, *Joods verzet en Duitse repressie in de getto's van het Derde Rijk. Een empirische studie op basis van ego-documenten*, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Letteren, Depaertement Geschiedenis, Leuven, 1998.

VERNANT Jean-Pierre, *Entre mythe et politique*, Editions du Seuil, Paris, 1996.

VITTORI Jean-Pierre, *Le numéro*, Editions Graphein/FNDIRP, Paris, 1996.

WAGNER Gottfried, *L'Héritage Wagner. Une autobiographie*, Nil Editions, Paris, 1998.

WAGNER Patrick, *Volksgemeinschaft ohne Verbrecher. Konzeption und Praxis der Kriminalpolizei in der Zeit der Weimarer Republik und des Nationalsozialismus*, Hans Christians Verlag, Hamburg, 1996.

WALLACE Bert, *Der Sturm zieht auf. Die Lebenserrinerungen eines deutschen Juden bis zu seiner Flucht 1939*, Ahriman, Freiburg, 1998.

WEBER Guy, *Evadés de Guerre. Souvenirs de la Seconde Guerre mondiale*, Bourdeaux-Capelle, Dinant, 1997.

WEISS Konrad, *Lothar Kreyszig. Prophet der Versöhnung*, Bleicher, Gerlingen, 1998.

WEYSSOW Daniel, (sous la direction de Yannis THANASSEKOS), *La mémoire d'Auschwitz dans l'art contemporain/The memory of Auschwitz in contemporary art*, Actes du Colloque International/Proceedings of the International

Conference, Bruxelles, Brussels, 11-13 décembre 1997, Editions du Centre d'Etudes et de Documentation Fondation Auschwitz-Bruxelles, Bruxelles, 1998.

WIESEL Elie, *Les Juges*, Editions du Seuil, Paris, 1999.

WIEVIORKA Annette, *L'ère du témoin*, Plon, Paris, 1998.

WILLIQUET Muriel, *Approche qualitative de l'électorat des partis d'extrême droite de Belgique francophone*, Université de Liège, Faculté d'Economie, de Gestion et de Sciences Sociales, Liège, 1995/96.

WIPPERMANN Wolfgang, *totalitarismustheorien. Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute*, Primus, Darmstadt, 1997.

WIPPERMANN Wolfgang, *totalitarismustheorien. Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute*, Primus, Darmstadt, 1972.

WOJAK, I. en HEPNER, L. (red) 'Lieve kinderen...' *Brieven uit Amsterdamse ballingschap naar de Nieuwe Wereld 1939-1943*. Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 1998.

Ontroerend historisch document over de jodenvervolgingen en -vernietiging. Het laat zien hoe mensen hun voorbestemd lot, hun vernietiging, in hun dagelijks leven opnemen en ervaren. We zien hoe ze worden heen en weer geslingerd tussen hoop en berusting, angst en verdriet om het afscheid van familie en kinderen. Is een must voor al diegenen die nooit willen vergeten en voor leerkrachten die de jodenvervolgingen en -vernietiging in de klas willen behandelen.

ZIN Basja, *Wie ein grauenhafter Traum*, Hartung-Gorre Verlag, Konstanz, 1998.

ZOLA Emile, *J'accuse... ! La Vérité en marche*. Présentation de Henri Guillemin, Editions Complexe, Bruxelles, 1996.

Actes du Symposium International, Conservation et ouverture aux chercheurs des archives des camps de concentration et du génocide : étude particulière du SIR d'Arolsen. Conseil de l'Europe, 5 et 6 février 1998, Fédération Nationale des Déportés et Internés Résistants et Patriotes, Paris, 1999.

Cartes de visite. Régions d'Europe-European Regions. Visiting Cards, Bruxelles, 1991.

Das Holocaust-Mahnmahl. Dokumentation einer Debatte, Herausgegeben von Michael S. Cullen, Pendo Verlag AG, Zürich, 1999

Forschen-Lernen-Gedenken. Bildungsangebote für Jugendliche und Erwachsene in den Gedenkstätten für die Opfer des Nationalsozialismus in Nordrhein Westfalen, Arbeitskreis NS-Gedenkstätten NW e.V., Düsseldorf, 1998.

Garde-le toujours. Lettres et dessins des enfants d'Izieu 1943-1944. Collection de Sabine Zlatin, Bibliothèque Nationale de France/Association du Musée-Mémorial d'Izieu, Paris, 1994.

Gerechtigkeit für die Überlebenden der NS-Zwangsarbeit, Vereinigung der Verfolgten des Naziregimes - Bund der Antifaschistinnen und Antifaschisten, Hannover, s.d.

La question juive vue par vingt-six éminentes personnalités, EIF, Paris, 1934.

La Shoah : Témoignage impossible ?, La pensée et les hommes, n° 39, Ed. de l'Université Libre de Bruxelles, 1998

Les rafles à Vaucouleurs et la déportation. Brochure réalisée par des élèves de 3ème et de 4ème du Collège «Les Cuvelles» de Vaucouleurs - Meuse, s.l., 1993.

Leo Baeck - Zwischen Geheimnis und Gebot. Auf dem Weg zu einem progressiven Judentum der Moderne, (ouvrage collectif), Bertelsmann, Evangelische Akademie Baden, Evangelische Akademie Karlsruhe, 1997.

Manès Sperber. Un parcours dans les siècles, Editions du Nadir de l'Alliance Israélite Universelle, Paris, 1998.

Mauthausen pour mémoire. 1945-1995. Etude du système nazi à travers l'exemple du KZ de Mauthausen (1938-1945). Ouvrage collectif réalisé par les élèves de 3ème A et 3ème D du Collège Montaigne de Jarville au cours de l'année scolaire 1994-1995, Collège Montaigne de Jarville, Jarville-La Malgrange, 1995.

Mémoires de la déportation (CD-Rom), Fondation pour la Mémoire de la Déportation, Paris, 1998.

Points critiques. Revue de l'Union des Progressistes Juifs de Belgique (UPJB). Numéro spécial. 100ème anniversaire du Bund. Actes du Colloque «Minorités, Démocratie, Diasporas», n°62/63, UPJB, Bruxelles, 1998/99.